नं. २२५३

शतपथ ब्राह्मणं
७मं काण्डमु पूर्णं

× × ×

पत्र. ७२

संहिता ब्राह्मणं

शतपथब्राह्मणसप्तमकाण्डः

५१५२

5153

#17 double

F. = 73

ब्रा० च० १

ॐ गार्हपत्यं चेष्यन्पलाशशाखया व्युदूहति। अय स्मान्निदेतयद्भाहितपूर्वं विनोति यउवै
केवाग्निश्चितोऽस्यामेवतेवसितास्तयद्व्युदूहत्यवसितानेवतद्व्युदूहतिनेदवसितानध्य
वस्यानीति १ अपेतवीतविचसर्पतात इत्यापचैवैतविवैतद्युवसर्पतात इत्येतयउ।
दसर्पिणस्तानेनतदाहयेत्रस्थपुराणायेचनूतना इतियेत्रस्थसनातनायेचाधुनातना
स्येतान १ अदाद्यमोऽवसानंपृथिव्या इति। यमोहवाअस्या अवसानस्येष्टेसएवास्माअ
स्यामवसानन्ददाति २ अक्रन्निमम्पितरोलोकमस्मा इति। तन्नैवैयमोविशः पितरो
यस्माउवैतत्क्षियोविशासंविदानाअस्यामवसानंददातितत्तद्वदन्नेतयोऽदास्मैतत्रंयमो

विशापितृभिः संविदानोस्यामवसानन्ददाति ४ पलाशशाखया व्युदूहति । ब्रह्म ।
वै पलाशो ब्रह्मणैवैतद्वसितं व्युदूहति मन्त्रेण ब्रह्म वै मन्त्रो ब्रह्मणैवैतद्वसितं व्यु
दूहति नाम्युदीचीमुदस्यति ५ अथौषधीर्वपत्ययं वै लोको गार्हपत्यः पशव ओ
षधयोस्मिंस्तल्लोके पशून्दधाति तस्मादिमेस्मिंल्लोके पशवः ६ यद्वेवौषधीर्वपति । प्र
जापतिः प्रजा असृजत ता नानोल्बा असृजत ता न समजानत सोकामयत संजानीर ।
न्निति ताः समानोल्बा अकरोत्तासामूषा उल्बमकरोत्ताः समजानत तस्मादप्येतर्हि स
मानोल्बाः समेव जानते दैवैः समानोल्बो मानीस्त्वै यजते यो यजते तद्यदूषान्निवप

ब्रा॰ तिष्ठैवैरेवतत्समानोलम्बोभवति ७ संज्ञानमसीति। समज्ञानंतद्यत्तेनकामधरण।
च॰ मितिपशवोवाऊषाःपशवःकामधरणंमयितेकामधरणंभूयादितिमयितेपश।
२ वोभूयासुरित्येवैतदाहसर्व्वंगार्हपत्यंप्रच्छादयतियोनिर्वैगार्हपत्योवितिरूल्मभूषाः
सर्व्वान्तयोनिमुल्मेनप्रच्छादयति ८ अथसिकतानिवपति। अग्नेरेतद्वैश्वानरस्यभस्म
यत्सिकताअग्निमुवाएतंवैश्वानरंवेष्यन्भवतिनवाअग्निःस्वंभस्माभिदहत्यनति
दाहाय ९ यद्वेवसिकतानिवपति। अग्नेरेतद्वैश्वानरस्यरेतोयत्सिकताअग्निमुवा। २
एवंवैश्वानरञ्चेष्यन्भवतिनवाअग्नेरेतस्काकिंचनविक्रियतेस्माद्रेतसोधिविक्रिया।

2

नइति ९ अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसीति। यातयामवा अग्नेर्भस्मायातयाम्न्यः सिक
ताअयातयाममेवैनदेतत्करोति ताभिः सर्व्वङ्गार्हपत्यं प्रछादयति योनिर्वै गार्हपत्यम
चितीरेतः सिकताः सर्व्वम्णान्त योनौरेतोदधाति १० अथैनं परिश्रिद्भिः परिश्रयति
योनिर्वैपरि। सेतत्इदमेवैतद्रेतः सिक्तं योन्या परिगृह्णाति तस्माद्योन्यारेतः सिक्तं प।
रिगृह्यते ११ यद्वेवैनम्परिश्रिद्भिः परिश्रयत्ययमेवलोको गार्हपत्यआपः परिश्रितइ
मन्तल्लोकमद्भिः परितनोति समुद्रेणहैनन्तत्परितनोति सर्व्वतस्तस्मादिमंलोकं।
सर्व्वतः समुद्रः पर्य्येति दक्षिणावृत्तस्मादिमल्लोकन्दक्षिणावृत्समुद्रः पर्य्येति द्वानेन

श्री· च· १ 3

तस्मादिमंल्लोकंखातेनसमुद्रः पर्येति १३ वितस्थेति। वितोतिस्थेनाः परिचितस्थेतिप

रिस्थेनाधिनोत्तर्ध्वचितः अथधमिस्स्रोदयदाहतस्माद्ध्वपवसमुद्रोविजानेअथयत्तिरा

श्चीरूपदध्यात्सकृदेवेदं सर्वं समुद्रोतिमर्त्तज्यात्रसमादयत्सप्तसाग्नेयोपोनसूददोहस्मा

यिवदति १४ अमीनिवैपरिश्रितः। प्राणाः सूददोहानवाअस्थिषुप्राणोस्मेकेनयज्ञ

षामक्षीरिष्टकाउपदधात्येकं रेतसूपं यदापोथयद्ध्वः परिश्रितोभवेतिमद्धोस्या।

पः १५ नैद्धयोनिः परिश्रितउल्बंशूषारेतः सिकतामाद्याः परिश्रितोभवेन्नत्तरउषा १

माद्यादियोतिरन्तरमुल्बंवाद्युरुषाभवन्त्यन्तराः सिकताद्यास्मं द्युल्बमन्तरं रेत

पतेभ्यो वै जायमानो जायते तेभ्य एवैनमेतज्जनयति १६ अथैनमनस्मिनोती। इमे।
वै तेष्वतः सिक्तं विकरोति तस्माद्योनौ रेतः सिक्तं विकिरते १७ स वत स्वः प्राचीरूपद
धाति। द्वे पश्चान्नियच्छो द्वे पुरस्तान्नयाश्चतस्रः प्राचीरूपदधाति स आत्मानघनास्य।
तस्रो भवन्ति चतस्रो विधोप्युपमात्माथ ये पश्चात्ते सक्थ्यो ये पुरस्तात्तौ बाहू यत्र वा आत्मा
तदेव शिरः १८ तं वा एत। मत्रपत्रपुच्छवन्तं विकरोति या ह्येवै योनौ रेतो विक्रियते।
ताहृग्जायते तद्यदेतमत्रपत्रपुच्छवन्तं विकरोति तस्माद्देवोप्यत्रपत्रपुच्छवाञ्जायते १९
तमेपत्। पुच्छवन्तमेव सन्त। अपत्रपुच्छवन्तमिव पश्यन्ति तस्माद्योनौ गर्भं न यथा

श्रा॰ रूपं पश्यन्त्यथैनमसुरूपमरूपं कृत्वा नेतं पश्यन्ति तस्माज्जातं गर्भं यथारूपं पश्यन्ति १९ सव
च॰ नस्तः शुल्बा उपदधात्यात्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः सम्भवति दक्षिणत उदङ्ङासीन उत्तरार्द्धे प्र।
४ थमामुपदधाति तद्यो ह्यात्मनो मध्यात्मानमेवाग्निश्चितो भवति २१ अयं सोऽग्निः। यस्मि
न्त्सोममिन्द्रः सुतन्दधे जठरे वावशान इत्ययमेव लोको गार्हपत्य आपः सुतोऽस्मिंस्तल्लोके परस्तादेव जठ।
5 रे वावशान इति मध्यमैवेतद्वरं सहस्रियं वाजमत्यन्न सप्तिमित्यापो वै सहस्रियो वाजः स
सवान्त्सन्त्स्तूयसे जातवेद इति चितः संश्रीयसे जातवेद इत्येतत् २२ अग्ने यत्ते दिवि वर्चे र ४
मा। दिग्यो वा अस्य दिवि वर्चः पृथिव्यामित्ययमग्निः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजत्रेति।

यद्वौषधिषु वाप्सु वाग्निस्तमेतदाह येनान्तरिक्षमुर्व्वाततन्थेति वायुः स एष सर्वेषः समानु
र्णवोऽन्तवन्ता इति महान्तम्भागुरर्णवोऽन्तवन्तारस्त्येतत् २२ अग्नेर्दिवोऽर्णमच्छ जिगा।
सीत्या। यो वा असौ दिवोऽर्णस्तापसूर्यमेनाच्छैमच्छा देवां २ ऊचिषे धिष्ण्या इति प्राणा वै दे।
वा धिष्ण्यास्तेऽहि सर्व्वाधियइत्यन्ति या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आप इ
ति यो वै नोद्न्नाम्भेष लोको यत्रैष एतत्तपति तद्याश्चैतेष्वरेण यो याश्चावरेणातपत्तदाह २४
पुरीष्यासो अग्नय इति। पशव्यासो अग्नय इत्येतत्प्रावणेभिः सजोषस इति प्रायणा रूपं प्राय।
णं ह्येतदग्नेर्यद्धार्ह यो जुषन्तां यज्ञमद्रुहानमीवा इषो महीरिति जुषन्तां यज्ञमद्रुहोन

ब्रा॰ शनायाऽस्योमहीरित्येतत ३५ नानोपदधाति। येनानाकामाञ्जात्मस्तांस्तद्धातिसकृ
च॰ त्सादयत्येकंतदात्मानंकरोतिसूददोहसाधिवदतिप्राणोवैसूददोहाःप्राणेनैवैनमेत
५ त्संतनोतिसंदधाति ३६ अथयजुर्वनेनपरीत्यो। त्तरतोदक्षिणासीनोपरयोर्दक्षिणमग्र
5 उपदधातीऽमम्नेऽपुरुदंसंसनिंगोरितिपशवोवाऽइडापशूनामेवास्मापतामाशिषं।
माशास्तेशश्वत्तमंहवमानायसाधेतियजमानोवैहवमानःसन्नःसनुस्तनयोविजावे
तिप्रजावैसनुस्तनयोऽग्नेसातेसुमतिर्भूत्वस्मेऽइत्याशिषमाशास्ते ३७ अथोनदाम्मयन्तेयोनि।
र्ऽस्तियोयतोजातोऽरोचथाऽअयमन्तेयोनिर्ऋत्वियःसजातनोयतोजातोदीप्यथाऽइत्येत। ५

नेत्रानन्नमन्नश्चारोहायानोवर्द्धयाद्रयिमितियथैवयजुस्तथाबंधु २८ सन्यावस्पेते।ते
नानोपदधातिनानासादयतिनानासूददोहसाधिवदतिनानाह्नीमेसंयौह्यभवतो
ह्येह्नीमेसंयौपश्चाडुपदधातिपश्चाद्धीमेसन्यावग्राम्याꣳसमꣳसृष्टेभवतएवꣳह्नी
मेसन्यावग्राम्याꣳसमꣳसृष्टे २९ अथतेनैवपुनःपरीत्य।इतिप्राणतउदङ्ङासीनःपू।
र्वयोरुत्तरामग्रउपदधातिविदसितयादेवतयाङ्गिरस्वध्रुवासीदित्यथद्वितीयांपरिवि
दसितयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीदेति ३० माह्नश्चस्पेते।तेनानोपदधातिनानासाद।
यतिनानासूददोहसाधिवदतिनानाह्नीमोमाह्नश्चेभवतोह्योह्नीमोमाह्नश्चस्वार्द्धउपदधा

ब्रा० च० ६ तिष्ठस्तान्हीमौमाहृश्रयाभ्यांऽसंऽसृष्टेभवतएवंऽहीमौमाहृश्रयाभ्यांऽसंऽसृष्टौभ
वाइतीमाउपदधातीतीमेइतीमेतद्दक्षिणावृत्तद्धिदेवत्रा ॥ २१ ॥ अष्टाविष्टकाउपदधात्य ।ष्टा
क्षरागायत्रीगायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्यमात्रातावन्तमेवैनमेतच्चिनोतिपञ्चकृत्वः
6 सादयतिपञ्चचितिकोऽग्निःपञ्चर्तवःसंवत्सरःसंवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्यमात्रा
तावन्तमेवैनमेतच्चिनोत्यष्टाविष्टकाःपंचकृत्वःसादयतितत्त्रयोदशत्रयोदशमासाःसं
वत्सरस्त्रयोदशाग्नेश्चितिपुरीषाणियावानग्निर्यावत्यस्यमात्रातावत्तद्भवति ॥ २२ ॥ अथ । ६
लोकंपृणामुपदधाति ।तस्माउपरिमपुष्तिमः पूर्वास्विहृदग्नियावानग्नियावत्यस्यमा ।

ज्ञातावन्तमेवैनमन्ततस्त्विनोति दशोन्नरास्तामासु परिमं पुद्धेवाग्रेयदशाघेकामेवं द्विवि
तिस्थितमन्तितनास्त्रयोदश संपद्यन्ते तत्स्तोको मंधुः ११ ताउभय्य एकविंशतिः संपद्य।
न्ते। द्वादश मासाः पंचर्त्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशोऽसुन्नदादित्यमस्मिं
न्योऽप्रतिष्ठापयति १४ एकविंशतिर्वैव परिस्थितो। द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय इमे
लोका अयमग्निरमुतोऽध्येकविंशा इमन्नदग्निमस्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयति तद्यदेता
एवमुपदधात्येतावेवैतदग्नी अस्मिन्प्रतिष्ठापयति तावेनावग्नी अस्मिन्प्रतिष्ठितौ तौ वा
एतावग्नावेकविंशो समाप्यादयमन्नयस्यैवेमौ तदाभोभवत आहवनीयश्च गार्हपत्यश्च १५

श्रा· अथपुरीषंनिवपति।तस्योपरिबंधुस्तस्यातालवेलायाआद्दादग्निरेषयच्चातालस्तयो
च· द्वासैतद्वाग्नेयमेवभवतिसामसंविलासातस्योक्तोमेधुः २६ व्याममात्रीभवति।व्याम।
८ मात्रोवैपुरुषःपुरुषःप्रजापतिरग्निरात्मसम्मितान्तद्योनिंकरोतिपरिमंडलाभवतिप
7 रिमंडलाद्धियोनिरथोअयमैलोकोगार्हपत्यःपरिमण्डलउवाअयंलोकः २७ अथै।
नैसंनिवपति।सत्तामेवाभ्यामेतत्करोतिसमितःसंकल्पेथाःसमवाम्मानाःसिसंव्र।
तामेत्वमपुरीष्योभवतत्रःममतमाविनिशमयन्त्येवैनामवेतदहिःमायेयथानाक्रोम् ८
ःहिःस्मानाम् २८ चतुर्भिःसंनिवपति।सायद्येचतुष्पदाःपशवस्तैरेवाभ्यामेतत्स।

न्तं करोत्यथो अन्नेनैव पशवो ऽन्नेनैवास्यामेतत्संततिं करोति ३९ तान्नरिक्षामवेक्षेत। नेद्धिक्षा
मवताइति यद्धिक्षामवेक्षेतैतद्य समेतद्धैनं ४० अथास्यां सिकता आवपत्य। अग्नेरेतद्वैश्वानर
स्य रेतो यत्सिकता अग्निमेवास्यामेतद्वैश्वानरं रेतोभूतं सिञ्चति सा समं मिलास्यान।
सोऽस्मो मंधुः ४१ अथैनां विमुंचत्य। प्रदादाय पयद्धि युक्तमन्नं विमुच्यते पुनरस्यां ते पुनद्धाप
तद्युक्तो रेतोऽभार्षीदेतमग्निमत्राग्नीजनदथापरं धत्ते योपावाउवातस्मायदायोषाए।
ग्नं रेतः प्रजनयत्यथापरं यनक्ति ४२ मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमिति। मातेव पुत्रं पृथिवी
पशव्यमित्येतदग्निं स्वे योनावभारुखेत्यग्निं स्वे योनावभार्षीदुखेत्येतत्तां विश्वैर्देवैः

ब्रा· तुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुंचत्वित्यृतवो वै विश्वे देवास्तदेनां विश्वैर्दे।
च· वैरृतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुंचतितामुमक्तोग्रेन्विदधात्यथत्रिमा
८ त्रैतस्मोक्तोमेयुः ४२ अथास्यांपयआनयति। तद्यापतद्देनोधन्तेयोषावाउखातस्मा।
4 यदायोषयिरेतोयत्नेत्यथपयोधत्तेयदाः सिकताभवन्नुतरंप्रयोधरःद्विरेतउतत्रमयस्तस्म
घ्यआनयतियथातन्यतिपुरुषशीर्षमुपदध्यात् ४४ ब्राह्मणम् । प्रजापतिःप्रजा।
असृजत। सप्रजाः सृष्ट्वा सर्वमाजिमित्वा व्यस्रंसत तस्माद्विस्रस्तात्प्राणो मध्यत उदक्रा ८
मदस्माद्वीर्यमुदक्रामत्तस्मिन्नुत्क्रान्तेऽपद्यत तस्मादन्नमस्रवद्यच्चक्षुरस्याशेतत

स्मादस्मान्नमसवन्तोदेहनर्द्धिकावनप्रतिष्ठाम १ तेदेवाअब्रुवन्नवाऽइतोऽन्याप्रतिष्ठा।
स्तीममेवपितरम्प्रजापतिꣳसंस्करवामसैवनःप्रतिष्ठाभविष्यतीति २ तेऽग्निमब्रु।
वन्नवाऽइतोऽन्याप्रतिष्ठास्तित्वयीमंपितरंप्रजापतिꣳसंस्करवामसैवनःप्रतिष्ठाभवि
ष्यतीतिकिम्मेततोभविष्यतीति ३ तेब्रुवान्नन्नमस्मा अयंप्रजापतिस्त्वन्मुखापतदन्नम।
दामत्वन्मुखानान्नपथोन्नमसदितितथेतितस्माद्देवाअग्निमुखाअन्नमदन्तियस्मैहि।
कस्मैचदेवतायैजुह्वत्यग्नावेवजुह्वत्यग्निमुखाहितद्देवाअन्नमकुर्वत ४ सयोस्मात्प्रा
णोमध्यतउदक्रामदयमेवसवायुर्योयम्पवतेथयदस्माद्वीर्यमुदक्रामदसौसआदित्यो

ब्रा· थायदस्मादन्नमस्मैवध्येदेवसंवत्सरेऽन्नमत ५ नद्देवाअग्नौप्राञ्चजुह्वांस्तद्यदेनमग्रेऽक्रम।
च· ग्निराशेहद्यएवास्मात्सप्राणोमध्यतउदक्रामत्सएषवैनं समाप्यततमस्मिन्नदधुरथयद
९ स्माद्वीर्यमुदक्रामत्तदस्मिन्नदधुरथयदस्मादन्नमस्रवत्तदस्मिन्नदधुस्तं समैक्षन्तत्तं सं।
स्कृत्योर्ध्वमुदश्रयंस्तद्यत्तमुदश्रयंस्तिमेमेलोकाः ६ तस्यायमेवलोकःप्रतिष्ठा। यथोऽस्मिं
१ लोकेऽग्निःसोस्यवाङ्प्राणोयास्यान्तरिक्षमात्माथयोन्तरिक्षेवायुर्यएवायमात्मान्प्राणःसो
स्यसयौरेवास्याशिरःसूर्याचन्द्रमसौचक्षुषीयच्चक्षुरधशेतसचन्द्रमास्तस्मात्समीलित। ९
तरोऽन्नं हितस्मादस्रवत् ७ तदेषावैमाप्रतिष्ठा।यान्तद्देवाःसमस्कुर्वन्तसैवेयमद्यापिप्र।

तिष्ठामोपवात्यतोषिभविता ८ सयः सप्रजापतिर्व्यस्रंसत । अयमेवसयोयमग्निश्चीय

तेतद्यदेषोख्वारिक्काशेनेष्ठराप्रवर्जनाय । यथैवतत्प्रजापतिरुत्क्रान्तेप्राणउत्क्रान्तेवीर्येस्वते

त्रैरिक्तोशयदेतस्मातद्रूपं ९ तामग्नेषग्नृणक्ति । यथैवेनमदोदेवाःप्राद्गृंजंस्तयपनीप्र

वृक्तामग्निरारोहतियएवास्मात्प्राणोमध्यतउदक्रामत्सएवैनंसन्नापयतेतस्मिन्दधा

त्ययथयदुक्तंप्रतिमुच्याविभर्तियदेवास्माद्वीर्यमुदक्रामत्तमस्मिन्दधात्यथयाःसमिधश्चा ।

दधातियदेवास्मादन्नमस्रत्तदस्मिन्दधाति १० तोवैसायंप्रातरादधात्य । ह्रयहितद्धावेश्याव

मस्रवत्रान्येतानिसर्वास्मिन्नेवसंवत्सरेस्युःसंवत्सरोहिसप्रजापतिर्यस्मात्तस्मादुदक्रामंस्तद

ब्रा॰ स्मिन्नेतत्सर्वस्मिन्नेवसर्वन्दधातियस्मिन्नद्धास्यैतद्दतौनक्रयोन्वद्धास्यात्तस्मिन्नेतद्दध्यान्नास्यैव
च॰ त्मरभुतस्यैतत्केणचनभवितव्यमितितस्मात्स्वामकत्तयणोनेदिमंपितरंप्रजापतिंविच्छि
१ द्यमानंपश्यानीतितत्संवत्सरेसर्वंकृत्स्नंसंस्कृत्योर्ध्वंसृजतियथैवैनमदोदेवाउदश्र।
यन् ॥ तस्यगार्हपत्यएवायंलोको।ययोगार्हपत्येग्निर्यएवायमस्मिंलोकेग्निःसोस्यसोथ
10 यदन्तराहवनीयञ्चगार्हपत्यंचतदन्तरिक्षमथयआग्नीध्रीयेग्निर्यएवायमन्तरिक्षेवायुः।
सोस्यसआहवनीयएवद्यौरथयआहवनीयेग्निस्तौसूर्याचन्द्रमसौसोस्यैषआत्मैव ।१२ त। १॰
स्यशिरएवाहवनीयो।यएवआहवनीयेग्निर्यएवायंशीर्षन्प्राणःसोस्यसतद्यत्सपदेवक्र

वान्भवतिपतङ्गश्चक्षुर्यत्ः शीर्षन्प्राणास्तद्वतः शिरोदक्षिणःश्रोत्रंदक्षिणःपक्षउत्तर।
ःश्रोत्रमुत्तरःपक्षःप्राणोमध्यमात्मावाक्पुच्छंप्रतिष्ठानंयत्प्राणाष्टावाङ्गंन्तथाप्रतिति
छन्तितस्मात्प्राणानांवाक्पुच्छंप्रतिष्ठा १२ अथयदन्तराहवनीयंचगार्हपत्यंच।सआ।
त्मायश्चाग्नीध्रीयेऽग्निर्यएवायमन्तरात्मन्प्राणःसोऽस्यसप्रतिष्ठैवास्यगार्हपत्योऽथयो।
गार्हपत्येऽग्निःसोऽस्यावाङ्प्राणः १४ तंहैकेत्रिवितञ्चिन्वन्ति।त्रयोवाइमेवाञ्चःप्राणाइ
तिनतथाकुर्यादतिरेचयन्त्येकविंशमस्यदमयोऽयंत्रिष्टुप्समस्यदमयोमहतीसंपदंयेत।
थाकुर्याद्विन्त्येकंऽह्यैवैतद्रूपंयोनिरेवप्रजापतिरेवयदेतेवाञ्चःप्राणाअधिशून्यंकरोतिय।

ब्रा॰ स्वरीषमेवतद्यजमाने १५ अथातःसंपदेव। कविंशतिरिष्टकानवयजूंषितत्त्रिंशा
व॰ त्सादनस्वसूददोहाश्चतद्वात्रिंशद्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप्सैषानुष्टुप् १६ एकविंशति।
॥ र्वैवपरिश्रितोयजुर्हीविंशंबृहदेतस्ययजुरूपाश्रयजुष्मतिकत्तास्ययजुस्वरीषञ्च
तस्यचतभिःसन्निवपतिविमुञ्चतिपंचमेनतत्त्रिभिरियंद्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप्सैषानु।
ष्टुप् १७ अथैतद्धेयजुषी। सोऽनुष्टुभमेववागवानुष्टुभमघदिदंहृदयंवावाचोरूपंदैवञ्चमानुषञ्चो
भेयवशानैश्चतदेतेद्वे १८ तावापतारितिसोनुष्टुभ। श्चितएषगार्हपत्यस्तद्यदेताअवतिसो।
नुष्टुभःसम्पादयन्त्यत्रयोवेमेतद्यासर्वेलोकाभवन्तिततोमतांद्वात्रिंशदक्षरामनुष्टुभम्। ॥

माहवनीयंहरन्तिसयश्चाहवनीयःसाद्योस्तंक्रियेथेहात्मन्नगापरिशिष्यन्तेसगार्हपत्यः
साप्रतिष्ठासउऽअयंलोकः १९ अथयेपनेहेयज्ञषी।पतन्तयदन्तराहवनीयंचगार्हप।
त्यंचतदन्तरिदंसयथान्मानवपनेहेभवतस्तस्माद्दक्षिणीयोयदन्तराहवनीयंचगार्हप
त्यंचतस्मादेषालोकानामन्तरिक्षलोकस्तनिः २० सैषात्रेधाविहितावागनुष्टुप्।सा।
मेषोग्निःप्राणोभूत्वानुसंचरतियआहवनीयेग्निःसप्राणःसोसावादित्योथयआग्नीध्री
येग्निःसव्यानःसउअयंवायुर्योयम्पवतेअथयोगार्हपत्येग्निःसउदानःसउअयंयोयम।
स्मिंलोकेग्निरेवंविद्वावसर्व्वोमाचंसर्व्वम्प्राणंसर्व्वमात्मानंसंस्कुरुते २१ सैषा।

श्रा॰ बृहत्येवा। ये वै द्वे द्वात्रिंशा तौ द्वात्रिंशा देवतद्यै ते ह्यन्नमपीतचतस्त्रिंशदग्निरेवपञ्चत्रि।
च॰ ंशादग्निरेवपञ्चत्रिंशोनात्तराछन्दोक्यैस्येकस्मान्नद्वाभ्यांसउद्वातारतत्वद्विंशास्वद्विंः
१२ शादत्तराम्बृहतीम्बृहतीमापद्यसमश्चितोभिसंपद्यतेयाहवैयोनौरेतःसिच्यतेतादृग्जाय।
तेतद्वेतामत्रबृहतीकरोतितस्मादेषसंचितोबृहतीमभिसंपद्यते १२ तदाङ्गा। यंदयंलोको
12 गार्हपत्योन्तरितधिष्ण्याद्यौराहवनीयोन्तरितलोकउअस्माल्लोकादनन्तर्हितोथकस्मा।
द्गार्हपत्यंचित्वाहवनीयंचिनोत्यथधिष्ण्याननिनिसद्धैवेमायम्रेलोकावासतुस्तयोर्विंयतो
र्योन्तरेणाकाशआसीत्तदन्तरितमभवदीतंहैतन्नामततःपुरान्तरावाइदमीतमभू। १२

रितितस्मादन्तरितेतद्यद्गार्हपत्यंचित्वाहवनीयंचिनोत्येतौह्यग्रेलोकावसृज्येतामथ
प्रमेत्यथिष्टाग्निर्विपतिकर्म्मणएवानन्तर्यायाथोअन्तयोर्वावसंक्रियमाणयोर्मध्य।
ऽसंक्रियते २२ ब्राह्मणम् २ प्रथमोध्यायः अथातोनैर्ऋतीर्हरन्त्ये। तद्धेदेवागार्हपत्य।
ञ्चित्वासमारोहन्नयंवैलोकागार्हपत्यइममेवतल्लोकंसंस्कृत्यसमारोहंस्तेनमपवान।
निरृश्यमपश्यन् । तेब्रुव। उपतज्जानीतयथेदन्तमःपाप्मानमपहनामहाइतितेसु।
वश्वेतयद्यमितिचितिमिच्छतेतिवावतदब्रुवंस्तदिच्छतयथेदन्तमःपाप्मानमपहनाम।
हाइति २ तेचेतयमाना। एताश्चकाअपश्यन्नैर्ऋतीस्ताउपादधन्ताभिस्तन्तमःपाप्मा।

आ॰ नमपाघ्नन पाप्मा वै निर्ऋतिस्तद्यदेताभिः पाप्मानन्निर्ऋतिमपाघ्नंस्तस्मादेता नैर्ऋत्यः
च॰ तद्वा एतत्क्रियते। यद्देवा अकुर्वन्निदन्नु तन्नमः स पाप्मा देवैरेवापहतो यद्वेनेन करोति य
१२ द्देवा अकुर्वंस्तत्करवाणीत्यथो य एव पाप्मा या निर्ऋतिस्तमेताभिरपहतेन यदेताभिः पा
13 प्मानन्निर्ऋतिमपहते तस्मादेता नैर्ऋत्यः ४ यद्वैवता नैर्ऋतीर्दहन्ति। प्रजापतिं विस्रस्तं
यत्र देवाः समस्कुर्वंस्त उखायां योनौ रेतोभूतमसिञ्चन्योनिर्वा उखा तस्मा एताᳲ संवत्सरे श्र
ति ष्टाᳲ समस्कुर्वन्निममेव लोकमथ यमेवं लोकं गार्हपत्यस्तस्मिन्नेनं प्रजनयंस्तस्य यः पा। १२
प्मा यः श्लेष्मा यदुल्बं यज्जरायु तदस्यैताभिरपाघ्नंस्तद्यदस्यैताभिः पाप्मानन्निर्ऋतिमपा

र्स्तस्मादेतानैर्शंसत्यः ५ तथैवैतं यजमानं । आत्मानं सुवो यां योनौ रेतोभूतं सिंचति

योनिर्वा उक्थं तस्मात्पशुः संवत्सरे प्रतिष्ठां संस्करोतीममेव लोकमयमेव लोको गार्हः ।

पत्यस्तस्मिन्नेवैनमन्नजनयन्ति तस्माद्यः पाप्मा यः श्लेष्मा यदुल्बं यज्जरायुस्तद्देसैताभिरप

हन्ति तद्यद्देसैताभिः पाप्मानं निर्शंतिमपहन्ति तस्मादेता नैर्शंसत्यः ६ पादमाश्रोभ ।

वन्त । यमस्तदेमेवनत्वा पाप्मानं निर्शंतिं कृहते न लवनाभवन्ति यद्देनाग्निनदलवनाम ।

मन्नमेवनत्वा पाप्मानं निर्शंतिं कृहते न षण्णाभवन्ति नैर्शंतावैतयानैत्रेभेर्शंतेरेवतन्ते

र्शंनेनकर्मं करोति कृत्स्नाभवन्ति कृत्स्नं सिन्नमश्रासीद्यो कृत्स्नावै निर्शंतिः ७ ।

श्री॰ च॰ १५ नाभिमेतान्निश्रयन्ति । पाप्मा वै निर्ऋतिर्दिक्षु र्ऋत्यामेव तद्दिशि निर्ऋतिं दधाति सपत्रस
कृतं वेषिणः स्वभ्रप्रदरो वा स्यात्तदेना उपदध्याद्यत्र वा अस्या अवदीर्यते यत्र वास्याऽऊषय।
यो न त्रायन्ते निर्ऋतिर्दास्मै तत्क्षह्णाति नैस्रन्न एव तद्गमे निर्ऋतिं दधाति ताः पराची।
लोकभाजः कृत्वोपदधाति ८ अहैनन्नमयजमानमिच्छेति। यो वै न सुनोति न यज
ते तन्निर्ऋतिर्ऋच्छति स्तेनस्येत्यामन्विहि तस्करस्येति स्तेनस्य चेत्यामन्विहि तस्करस्य
चेत्येतद्यो यथा स्तेनस्तस्करः प्रलायमेत्येवं प्रलायमिति दीमत्काममसदिक्षु सा तर्ह्येम
नेमस्मान्नसीनेरस्मेनाभ्यावकृन्नेत्येतत् ९ अथो नरा ह्येन प्राची। न्वाङ्कूलं पवीरवदिति १५

14

लाङ्ग॰लं॰ रयिमदित्येतत्सुशेवं सोमपित्सर्विमन्नमेवैसोमस्त्सरुदूपतिगामविं प्रफ
र्व्यंच पीवरीं प्रस्थावद्रथवाहणमित्येतद्धि सर्वं॰ सीतोद्वपति ॥ अथ पूर्वार्द्धेनद्दति
णा। कामंकामदुघे धुक्ष्व मित्राय वरुणाय च इन्द्रायाश्विभ्यां पूष्णे प्रजाभ्य ओषधीभ्य।
इति सर्वदेवत्यां वै कृषिरेताभ्यो देवताभ्यः सर्वान्कामान्दुहे। येतद्दिग्ग्रेकृषन्त्ये
ति अथेमथ्येनिनद्दति णञ्चुनद्धि देवत्रा ॥ चतस्रः सीता यजुषा कृषति। तद्यच्चत।
स्रश्चदिक्वनन्तद्दिसिन्नेनद्दधाति नैदैप यजुषा द्वावैनयद्यजुस्सोहोनयद्दिमा दिशः ॥
अथ यान्मानविकृषति। तद्यदेव संवत्सरेणान्नन्तद्दिसिन्नेनद्दधाति तूष्णीमनिरुक्तं वै।

ब्रा॰ नयत्नलीः सर्व्वमाप्नुनिकलः सर्वेणैवास्मिन्नेतदन्नन्दधातीत्यथैकं कृषत्यथेति त्र्यथे
च॰ त्यथेनितद्दतिणाहृतद्धिदेवत्रा ॥१४॥ तिस्रः तिस्रः सीताः कृषति। त्रिवृदग्निर्यावान
१५ ग्निर्यावत्यस्यमात्रा तावतैवास्मिन्नेतदन्नन्दधाति ॥१५॥ द्वादश सीसीतास्ताः कृषति।
15 द्वादशमासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्यमात्रा तावतैवास्मिन्नेतद।
न्नन्दधाति ॥१६॥ ताउभय्यः षोडशासंपद्यन्ते। षोडशकलः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरा
त्मसंमितमेवास्मिन्नेतदन्नंदधाति यद्वाआत्मसंमितमन्नन्तदवति तन्न हिनस्ति य १५
द्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति। यद्वैवैनविकृषत्यो। तद्वाअस्मिन्देवाः संस्कृरि।

अन्तःपुरुषस्तावत्प्राणामध्यस्तथैवास्मिन्नयमेतत्संस्करिष्यन्पुरुषस्तावत्प्राणान्दधाति।
लेखाभवन्तिलेखाःसप्तहीमेप्राणाः १८ चतस्रःसीतायजुषाकृषति। तद्यदिमेशीर्षन्
न्नासोनिरुक्ताःप्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधातितद्वैयजुषाकृष्टावैतद्यद्यजुरद्धोनयदिमेशी
र्षन्प्राणाः १९ यद्वेवाम्नातेनविकृषति। यएवेमेन्तरात्मन्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति
तूष्णींकोहितद्वेदयावन्तइमेन्तरात्मन्प्राणाः २० अथैनान्विमुंचत्या। स्मातंकामेय
स्मैकामायैनान्युङ्क्ते विमुच्यध्वमघ्न्याऽरन्यघ्न्यादैतेदेवव्रादेवयानाअरतिर्देवःऽयेभिःक।
र्मकरोत्यगन्मतमसस्पारमस्येत्यशानायावैनमोगन्मास्याअशानायायैपारमिमे

ब्रा॰ तज्ज्योतिषा पाप्मानमतिज्योतिर्ग्रीमोति यो देवा आयतनमथैतानुदीचः प्राचः प्रसृजति ।
वे॰ तस्मो क्रोमन्यस्तानथर्ववेददानिमद्दितैः करोति तास्तद्दक्षिणानां कालेऽनुदिशेत्
१६ ब्राह्मणम् ४ प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः कण्डिकासंख्या १०८ अथ दर्भस्तम्बमुपदधा
१६

यो। तद्वै देवा ओषधीरुपादधत तथैवैतद्यजमान ओषधीरुपधत्ते । य एवं वेद दर्भस्तम्ब
मुपदधाति । आयतनमेषमेतद्यद्बीयते स एष सर्वस्मा अन्नाद्यायायतन उभयमेवैतदन्वेय ।
दर्भा आपश्च ह्येता ओषधयश्च या वै वृत्राद्बीभत्समाना आपो धन्व भन्नप उदायंस्ते दर्भा अ । १६
भवन्यद्धन्व भन्नप उदायंस्तस्माद्दर्भाः सा हैव ताः शुद्धा मेध्या आपो वृत्राभिप्रक्षरिता यद्दर्भाः

पञ्चदश्यां स्तेनो वा अथ्यानुमत्यै नैवैनमेतद्द्वेन प्रीणाति २ सीनामसमरे । वाग्वै सीनामसम
रः प्राणो वै सीनाम्ना मामयं समयो वा विवै प्राणोऽभ्योन्तंधीयन्ते मध्यतो मध्यतः ।
वासिमन्वेनेन दन्नन्दधाति तत्सीमनिरुक्तं वै तयत्सीं सर्वमात्रनिरुक्तः सर्वेणैवा
स्मिन्नेतद्दन्नं दधाति ३ अथैनमभिजुहोति । जायत एष एतद्यच्चीयते स एष सर्वस्मा ।
अन्नाय जायते सर्वं स्मो अस्मै एष सोमो यदाज्यमपाचश्रोषधऽषधीनां च रसो रसेनैवैनमेतत्स
र्वरसेन प्रीणाति यावान्वै रसस्तावानान्नं तेनैवैनमेतत्सर्वेण प्रीणाति पंचगृही
तेन पंचचितिकोऽग्निः पंचर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावता ।

ग्रा॰ वैतेनैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ४ यद्वेवैनमभिजुहोत्य । तद्धैव यत्रैतस्माणाग्रहयोग्निभिः ।
च॰ समस्कुर्वंस्तदस्मिन्नेतं पुरस्ताद्भागमकुर्वंस्तेनानैवैतत्प्रीणात्याज्येन पंचगृहीतेन तस्मो
९ क्षोमन्युः ५ यद्वेवैनमभिजुहोत्य । तद्धैयाग्नेतस्मिन्नग्नौ रूपाणि यथा सन्नभवतिया
१२/१ न्सोमान्यानि शृष्टानि यानि क्रन्दांसि तेभ्य एतं पुरस्ताद्भागमकुर्वंस्तेनान्वैवैतत्प्रीणा ।
त्याज्येन पंचगृहीतेन तस्मो क्षोमन्युः ६ यद्वेवैनमभिजुहोत्य । वतैद्धैदेवा अग्निमपुर्दी
देमारद्वेकर्म यद्धैनमभिद्रवतां नाष्ट्रा न हन्युरिति तत एतामेतस्य कर्मणः पुरस्ता । ९
त्संस्थामपश्यंस्तमेवैव सर्वं समस्थापयन्नयावचिन्वं स्त्वथैवैनमयमेतदैवैव सर्वं

सर्वं स्वाप्ययन्नत्र चिनोति १ सप्तदशस्तोम इति चितिः । एषवोभिरितित्रिष्टुभः सप्तदश स्तोमा इति
चितिः स्तोमीभिरितित्रिष्टुभः सप्तोषसा वाश्विनेति चितिर्द्वे सोभिरितित्रिष्टुभः सप्तदशः
स्तोम इति चितिरेकशोनेतित्रिष्टुभः सप्त वैश्वानर इति चितिरिडयेतित्रिष्टुभ वृत्तेनेति चि।
तिर्स्वेतित्रिष्टुभः द्वेति चितिः ८ त्रयोदशैता व्याहृतयो भवंति । त्रयोदश मासाः सं
वत्सरस्त्रयोदश ग्रैष्मितित्रिष्टुभाणि यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा ताव[illegible]मेवैनमेभ
श्चितोऽभ्यस्यनत्र द्रोणमग्निरेष यदाज्य[illegible]मेवैतच्चिनोति पञ्चगरढीनपञ्च चिति
कोऽग्निः पंचर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैन।

ब्रा॰ मेतच्चिनोत्यूर्द्धा सहस्रहृदयादोत्पूर्णं तदग्निं चितिभिश्चिनोति ४ ब्राह्मणम् । अथोद
च॰ चमसान्निनयति। तद्धैदेवा अब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्ते चेत
८ यमाना वृष्टिमेव चितिमपश्यंस्तामस्मिंस्तदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति । उदचम
सा भवन्त्यापो वै वृष्टिर्वृष्टिमेवास्मिन्नेतद्दधात्यौडुम्बरेण चमसेन तत्सोक्तो मन्यस्य।
17/2 तः सक्तिनाचत स्रोवै दिशः सर्वा अप एवास्मिन्नेतद्दिग्भ्यो वृष्टिं दधाति ४ त्रीन्त्रीनुद
चमसान्निनयति। त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतद्वृष्टिं द ८
धाति ३ द्वादशोदचमसान्कृष्टेन निनयति। द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्या

वानग्निर्यावत्यस्यमात्रावतैवास्मिन्नेतद्दृष्टिंदधाति ४ सवैकृष्णेनिनयति।तस्मात्कृ।
ष्णायवर्षतिसयत्कृष्णेपवतिनयेत्ताकृष्णेकृष्णायैववर्षेत्राकृष्णायायाथयदकृष्णेपवतिन
येत्वकृष्णायकृष्णेवाकृष्णेचनिनयतितस्मात्कृष्णायवाकृष्णायचवर्षति ५ त्रीन्कृष्णे।
वाकृष्णेचनिनयतित्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्यमात्रातावतैवास्मिन्नेतद्दृष्टिंदधा
ति ६ षड्वोदचमसांनिनयेत्।तद्यास्मिन्देवाःसंस्करिष्यन्तःपुरस्तादपोदधु।
स्तथैवास्मिन्नयमेतत्संस्करिष्यन्पुरस्तादपोदधाति ७ त्रीस्त्रीनुदचमसान्निनयति।
त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्यमात्रातावतैवास्मिन्नेतदपोदधाति ८ द्वादशोद

ब्रा॰ वमस्मात्कृष्टेनिनयति। द्वादशमासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्यमात्रा
च॰ तावतैवास्मिन्नेतत्पयोदधाति ९ सप्तैवकृष्टेनिनयति। प्राणेषुतत्पयोदधातिसप्तयत्कृष्टे
१८ पच्चनिनयेन्नाकृष्टेप्राणेष्वेवापः स्युर्नेतरस्मिन्नात्मन्नथयदकृष्टेपच्चनिनयेन्नकृष्ट।
आत्मन्नेवापः स्युर्नप्राणेषुकृष्टेचाकृष्टेचनिनयतितस्मादिमाउभयत्रापः प्राणेषु।
18 चात्मंश्च १० त्रीन्कृष्टेचाकृष्टेचनिनयति। त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्यमा
त्रातावतैवास्मिन्नेतत्पयोदधाति ११ पंचदशोदवमस्मान्निनयति। पंचदशोवैवज्रः। १८
तेनैवास्मात्पंचदशेनवज्रेणसर्वंपाप्मानमपहन्ति १२ अथसर्वौषधंवपत्येतद्वैदे।

वा अश्वं श्वेतयथमिति वितिमिच्छ्रोति वा वतदश्नुवं स्तेवेनयमाना अन्नमेव विति
मपशंपस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति १३ सर्वौषधं भवति । सर्वं वै
तदन्नं यत्सर्वौषधं सर्वेणैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति तेषामेकमन्नमेकमन्नमुद्धरेत्तस्य
नाश्नीयाद्यावज्जीवमौदुम्बरेण चमसेन तस्योक्तो मंथुस्रवः सक्तिनावतसो वै दिशः
सर्वाभ्य एवास्मिन्नेतद्दिग्भ्योऽन्नं दधात्यनुष्टुब्भिर्वपति वाग्वा अनुष्टुप्सर्वा वै वाचान्न
मद्यते १४ तिसृभिस्तिसृभिर्ग्रिभर्वपति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति १५ द्वादशभिर्ग्रिः कृत्वेव वपति । द्वादश मासाः सं

ब्रा॰ वत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति १६ स वै कृ
च॰ ष्टे वपति। तस्मात्कृष्टेऽन्नं पच्यते स यत्कृष्ट एव वपेन्नाकृष्टे कृष्टपच्यान्नं पच्येत नाकृष्टेप्य।
१९ यदकृष्ट एव वपेन्न कृष्टे कृष्टपच्यान्नं पच्येत न कृष्टे कृष्टे चाकृष्टे च वपति तस्मात्कृष्टे चाकृ
ष्टे चान्नं पच्यते १७ तिसृभिः कृष्टे चाकृष्टे च वपति। त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मा।
19 त्रा तावतैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति १८ यद्वेव सर्वौषधं वपति। तद्वा एतद्देवाः संस्करि
ष्यन्तः पुरस्तात्सर्वेण भेषजेनाभिषज्यंस्तथैवैतद्यजमान एतं संस्करिष्यन्पुरस्तात्सर्वेण १९
भेषजेनाभिषज्यति १९ सर्वौषधं भवति। सर्वमेतद्भेषजं यत्सर्वौषधं सर्वेणैवैनमे

तद्भैषज्येनमभिषज्यति २० तिसृभिस्तिसृभिर्ऋग्भिर्वपति। त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्याव
त्यस्यमात्रातावतैवैनमेतद्भिषज्यति २१ द्वादशभिर्ऋग्भिः कृष्टेवपति। द्वादशमा।
साः संवत्सरः संवत्सरोग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्यमात्रातावतैवैनमेतद्भिषज्यति २२
सर्वैः कृष्टेवपति। प्राणांस्तद्भिषज्यति स यत्कृष्टएववपेन्नाकृष्टेप्राणानेवाभिषज्येन्न
रात्मानमथयदकृष्टएववपेन्नकृष्टआत्मानमेवाभिषज्येन्नप्राणान्कृष्टेचाकृ।
ष्टेचवपतिप्राणांश्चात्मानंचैवाभिषज्यति २३ तिसृभिः कृष्टेचाकृष्टेचवपति। त्रिवृ।
दग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्यमात्रातावतैवैनमेतद्भिषज्यति २४ पंचदशोदचमसा।

श्री· च· १०·

20

त्विनयति। पंचदशभिरश्मिभिर्व्वेपतितत्त्रिंशत्त्रिंशत्पादलराविराड्विराडुक्तन्तमन्त

ं सर्व्वमेवास्मिन्नेतन्मन्त्रमन्नल्पधाति २५ याओषधीः पूर्व्वाजातादेवेभ्यस्त्रियुगंपु

रैत्मनवौवैदेवास्तेभ्यपताश्चिः पुराजायन्तेवसंताप्रावृषिशरदिमनैनुबभ्रूणाम

हमितिसोमोवैबभ्रुः सौम्याओषधयओषधयः पुरुषः शतंधामानीतियदिदंशता

युः शतार्द्धः शतवीर्यस्तानिद्रास्यतानिशतंधामानिसप्तेतियएवेमसप्तशीर्ष।

ण्याणास्तानेनदाह २६ शतंवोअम्बधामानि। सहस्रमुतवोरुहः इतियदिदंशतधा १०·

चसहस्रधाचविरूढाअधाशतक्रत्वोयूयमिमंमेअगदंकृतेतियमिमंभिषज्यामीत्ये।

तत् २७ नापनाप्रकव्याख्याना। एतमेवाभिपश्चेनमेवाभिपद्येदेतमाराधेनात्र्यनुष्टुप्।
भोभवन्तिवाग्वाअनुष्टुब्वाचा उ सर्वं भेषजं सर्वेणैवैनमेतद्भेषजेनाभिषज्यति २८ अ
थातोनिरुक्तानामेव। यजुषाह्यावनद्धाहोयुनक्तितस्मीमितनान्यजुषावतस्मःसीताः
कृषतितस्मीमितनातस्मीदर्भस्तेमस्तुपद्यातियजुषाभिजुह्योतितस्मीस्तुदवमसा।
त्रिनयतियजुषावपति २९ प्रजापतिरेषोग्नि। उभयमेनत्प्रजापतिर्निरुक्तश्चानिरुक्त
श्चपरिमितश्चापरिमितश्चतद्यद्यजुषाकरोतियदेवास्यनिरुक्तम्परिमितंरूपंतदस्य।
स्यनेनसंस्करोत्यथयत्तूष्णीयदेवास्यानिरुक्तमपरिमितंरूपन्तदस्यतेनसंस्करोति

ब्रा॰ सहवापतंꣳसर्वंकृत्स्नम्प्रजापतिꣳसंस्करोतियएवंविद्वानेतदेवंकरोतिमायानिरूपा।
च॰ णिनिरुक्तानिभवन्त्यनिरुक्तान्यपनिरुक्तानियश्चैरेषयदग्निस्तस्मात्पशोर्मायानिरूपाणि
२१ निरुक्तानिभवन्त्यनिरुक्तान्यनिरुक्तानि १॰ ब्राह्मणम् २ द्वितीयोध्यायः २ चितोगार्ह
पत्योभवत्य। चितआहवनीयोथराजानंक्रीणात्ययंवैलोकोगार्हपत्योद्यौराहवनी
योथयोयंवायुःपवतएषसोमस्तदन्तरिमौलोकावन्तरेणादधातितस्मादयमिमौलो
कावन्तरेणपवते १ यद्वेवचितेगार्हपत्ये। चितआहवनीयेथराजानंक्रीणात्यात्मा। २१
वाअग्निःप्राणःसोमस्तमात्मंस्तन्प्राणंमध्यतोदधातितस्मादयमात्मान्प्राणोमध्यतः २

यद्देव चितै गार्हपत्ये। चित आहवनीयेथ राजानं क्रीणात्यात्मा वा अग्नी रसः सोम।
आत्मानं तद्रसेनानुषजति तस्मादयमात्मानमेवात्मा रसेनानुषक्तः २ राजानं क्री
त्वा पर्युह्य। अथास्मा आतिथ्यं हविर्निर्वपति तस्माद्विष्कृता वा एवं विसृजन्तेथ वाप।
न्वतिष्ठन्त्यथ यरकर्मैवाग्निकर्मैव कर्मणः समानतायै समानमिदं कर्म्मासदिति
४ यद्देव व्यतिषजत्यात्मा वा अग्निः प्राणोध्वर आत्मंस्तत्प्राणं मध्यतो दधाति तस्मा
दयमात्मन्प्राणो मध्यतः ५ यद्देव व्यतिषजत्यात्मा वा अग्नी रसोध्वर आत्मानं त
द्रसेनानुषजति तस्मादयमात्मानमेवात्मा रसेनानुषक्तोथाहवनीयस्यार्हैमेति ६ ना।

ब्रा॰ हैक।उभयत्रैवपलाशशाखयाव्युहन्त्युभयत्रवैचिनोतीतिनतथाकुर्यादवस्पतिर्वा।
च॰ र्गार्हपत्येनोद्धृपवाहवनीयेनरोहतितस्मात्तथानकुर्यात् ७ अथगार्हपत्यएववौषा
२२ निवपति।नाहवनीये।अयंवैलोकोगार्हपत्यः।पशवऊषाअस्मिंस्तल्लोकेपशून्दधातित
स्मादिमेस्मिंल्लोकेपशवः ८ अथाहवनीयेपवपुष्करपर्णमुपदधाति।नगार्हपत्येअ
पोवैपुष्करपर्णंद्यौराहवनीयोदिवितदपोदधात्युभयत्रसिकतानिवपतिरेतोवैसिक
ताउभयत्रवैरेतोविक्रियतेअस्माद्धेतसोधिविक्रियानाइति ९ नानानामंत्राभ्यांनिवपति।
मनुष्यलोकोवैगार्हपत्योदेवलोकआहवनीयोनानावाएतस्यहिदेवत्रमात्रुपंचद्राबी। २२

वसामंत्रेणाहवनीयेनिवपतिद्राघीयस्मागार्हपत्येद्राघीयोहिदेवायुषंह्रसीयोमनु
ष्यायुषंसपूर्वाःपरिश्रित्रोगार्हपत्येसिकतानिवपतिरेतोवैसिकताअस्माद्देनसो
धीमाविक्रियान्ताइति १ नराद्धर्यघोतिःपरिश्रितोरेतःसिकताअपपूर्वाःपरिश्रि
त्रोगार्हपत्येसिकतानिवपतिकथमस्यैतद्रेतोपरासिक्तंपरिगृहीतंभवतीतुल्मेवा
ऊषास्तयस्तूषाग्नपूर्वानिवपेनेनोद्वाऽस्यैतद्रुल्मेनरेतोपरासिक्तंपरिगृहीतंभवत्ययाह
वनीयेपरिश्रितोभिमंत्रयतेतस्योक्तोमन्यस्थसिकतानिवपतिरेतोवैसिकताएतयो
अस्यैतद्योन्यारेतोपरासिक्तंपरिगृहीतंभवति ॥ अथाहवनीयपवाणानवनीभ्याम

ब्रा॰ भिमृशति। नगार्हपत्योयंवैलोकोगार्हपत्यः स्वर्गोलोकआहवनीयोद्योवाअयमस्मिं।
च॰ लोकेजातोयजमानः स्वर्गएवलोकेप्रजिजनयिषितिकाम्लयदाहवनीयएवाप्यानवती
२३ म्पामभिमृशतितगार्हपत्येस्वर्गएवैनंतल्लोकेप्रजनयति ११ अथलोगेष्टकाउपदधा
ती।इमेवैलोकएषोग्निर्दिशोलोगेष्टकाएषुतल्लोकेषुदिशोदधातितस्मादिमाएषुलो
केषुदिशः १२ मात्रेनाग्निमाहृत्याभावाअस्मान्दिशोयाएषुलोकेषुद्धयथयाइमा।
ल्लोकान्परेणदिशस्ताअस्मिन्नेतद्दधाति १३ महद्विर्वेदीयमैवेदि।याभावाअस्माता। २३
दिशोयाअस्यामध्ययाइमीपरेणदिशस्ताअस्मिन्नेतद्दधाति १४ यद्वेवलोगेष्टकाउ

परिदधाति। प्रजापतेर्विस्रस्तस्य सर्वा दिशो रसोऽनुव्यक्षरत्तं यत्र देवाः समस्कुर्वंस्तदस्मि
न्नेताभिर्लोगेष्टकाभिस्तं रसमदधुस्तस्यैवाग्नित्रयमेतद्दधाति १६ माध्येनाग्निमाद
दध्या। सो वा अस्य स रसो य एषु लोकेषु यश्च यस्माल्लोकात्पराङ् सोऽक्षरत्तमस्मिन्नेतद्दधा
ति १७ यद्दिवैदेशियमेवैदिशा। सो वा अस्य स रसो यो मासेषु यश्च मासेभ्यः पराङ् सोऽक्षरत्तम
स्मिन्नेतद्दधाति १८ स्फ्येनाहरति। वज्रो वै स्फ्यो वीर्यमेव वज्रो विन्नरियं वीर्येणैवैवित्तिं।
विन्दते १९ स पुरस्तादाहरति। मा मा हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या इति प्रजापतिर्वै पृ।
थिव्यै जनिता मा मा हिंसीत्प्रजापतिरित्येतद्यो वा दिवं सत्यधर्मा व्यानडिति यो

ब्रा· वादिदं सर्वमसृजन्तेत्येतद्यश्चापश्चन्द्राः प्रथमोऽजज्ञानेति मनुष्या वा आपश्चन्द्रा यो

च· मनुष्यान्प्रथमोऽसृजन्तेत्येतत्कस्मै देवाय हविषा विधेमेति प्रजापतिर्वै कस्तस्मै हविषा

२४ विधेमेत्येतत्तामृतव्यानन्तरेण परिश्रित आत्मन्नुपदधाति स यः प्राच्यान्दिशि रसो ।

ऽन्तरतस्तमस्मिन्नेतद्दधाति तस्मात्प्राचीमेवास्मिन्नेतद्दिशन्दधाति २ अथ दक्षिणतो ।

24

भ्यावर्तस्व पृथिवि यज्ञेन पयसा सहेति यत्रैव यज्ञस्तया मे पृथ्वीं वपान्ते अग्निरिषितो ।

अरोहदिति यद्वै किञ्चास्यां सा सैव वपा तामग्निरिषित उपारोहदरोहदिति तामृतव्यानन्त २४

रेण परिसंधिमात्मन्नुपदधाति स यो दक्षिणायां दिशि रसो ऽन्तरतस्तमस्मिन्नेतद्दधा

स्यथो दक्षिणामेवास्मिन्नेतद्दिशं दधाति २१ अथ पश्चाद्गव्यमेष शुक्रं यजुत्तं यजु।
नेयज्व यत्तिय मिती येंवा ग्राग्निरसैन दाहत्तदेवेभ्यो भागमसीति तदसौ देवाय कर्म।
णाह गामश्वेन तामाहत्यान्तरेण शुक्लं संधिमात्मेत्रुपदधाति स यः प्रतीच्यां दिशि शर
सोम्यतरन्नमस्मिन्नेतद्धात्यथो प्रतीचीमेवास्मिन्नेतद्दिशन्दधाति स न संशमिप।
स्माद्राहुरेत्रे घृत्तपश्चाद्समाहराणिमीतरवाहरति २२ अथोत्तरतः स्वमूर्जं मद।
मितः प्राद मितीघमूर्जं मद मितः प्रादादस्यैतदन्नस्य योनिमिति समं वाऽऋतं समय
स्य योनिमित्येतन्महिघस्य धारामित्यग्निर्वै महिषः स हीदं जातो महान्तं सर्वमैतदा

ब्रा॰ मागोपुयिशास्त्रातन्नृषिवात्मावेननूरामागोपुवात्मनिवविशतित्येतत्त द्दामिसेदस्मिति
च॰ राममीवाभिति सिकताः प्रध्वंसयतितद्येवमेदिर्यानिराः यामिवानामेतस्यान्दिशि।
२५ दधातितस्मादेतस्यान्दिशिप्रजाग्रशनायुकास्ताभाद्दत्यान्तरेणपदसचिमात्मंउ
पदधातिसयउदीचींदिशिरसोन्नपतरस्तमस्मिन्नेतदधात्ययौउदीचीमेवास्मिन्नेत।
25 द्दिशन्दधाति २३ तापतादिशः। स्ताः सर्वत उपदधाति सर्वतस्तद्दिशो दधाति तस्मा
त्सर्वतोदिशः सर्वतः समीचीः सर्वतस्तत्समीचीर्दिशोदधाति तस्मात्सर्वतस्समी। २५
च्योदिशस्तानानोपदधाति नाना सादयति नाना हृदयो हस्माधि वदति नाना हि दि

शान्तिष्टन्तुपदधातितिष्ठन्तीव हि दिशो यो तिष्ठन्त्येवीर्यवत्तरः २४ तायत्तायज्ञ।
ष्मत्यरुष्टकास्ताश्चात्मन्नेवोपदधाति न पक्षपुच्छेष्वात्मन्ह्येव यज्ञष्मत्यरुष्टका उपधीय
न्ते न पक्षपुच्छेषु २५ तदाहुः कथमस्यैताः पक्षाः श्रुता उपहिता भवन्तीति रसो वा।
पक्षाः स्वयं श्रुत उ वै रसो यो यद्धे किञ्चैतमग्निं वैश्वानरमुपनिगच्छति तत एव तस्य
सर्वं श्रुतमुपहितं भवति २६ अथोत्तरवेदिं निवपती। यं वै वेदिर्यौरुत्तरवेदिर्हि दिशो।
लोगेष्टकामयदन्तरेण वेदिं चोत्तरवेदिं च लोगेष्टका उपदधातीमौ तल्लोकावन्तरेण
दिशो दधाति तस्मादिमौ लोकावन्तरेण दिशस्तां यु गम्मात्रीमा समन्ततः करोति वता।

श्रा॰
ब॰
२६

26

ति: प्राच्यस्यामायतन्यथाकामयेताथ सिकता निवपति तस्योक्तो मन्त्रः १७ ता उत्तरवे।
दौ निवपति। योनिर्वा उत्तरवेदिर्योनौ तद्रेतः सिञ्चति यद्वै योनौ रेतः सिच्यते तेन तत्प्रज।
ति स्म भवति ताभिः सर्वमात्मानं प्रच्छादयति सर्वस्मिंस्तदात्मन्रेतो दधाति तस्मात्सर्व
स्मादेवात्मनो रेतः संभवति १८ अग्नेर्वा अश्वो वयस्तति। धूमो वा अस्य श्रवो वयः स
ह्येनममुष्मिंल्लोके श्रावयति महद्धि भ्राजन्ते अर्चयो विभावसविति महतो भ्राजन्त्य
र्चयः प्रभूवसविश्वेन हृद्भानो शवसा वाजमस्यमसि तिमन्ते विश्वो वो मद्भानो मन्ते। २६
नात्र शुष्ममसितेन दृथासि दाशुषे कवेरति यजमानो वै दाश्वान्दधासि यजमानाय।

कवइत्येतन् २४ पावकवर्चाः शुक्रवर्चा इति। पावकवर्चा अग्ने ष शुक्रवर्चा अनूनव।
र्चा उदियर्षि भानुनेत्यनूनवर्चा उदीष्यसे भानुनेत्येतत्पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसी।
ति पुत्रो ऽयेषमानरा विचरंनुपावति पृणक्षि रोदसी उभे इतीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी
ते एव उभे पृणाक्षि पूरयेनानूनू हृत्येमाम् २५ ऊर्जो नपाज्जातवेदः सुशस्तिभिरिति।
र्जो नपाज्जातवेदः सुशस्तिभिरित्येतन्मन्दस्व धीतिभिर्हित इति दीप्यस्व धीतिभिर्हित
इत्येतत्त्वे इषः सन्दधुर्भूरिवर्पस इति त्वे इषः संदधुर्भूरिवर्पस इत्येतच्चित्रोतयो वाम।
जाता इति यथैव यजन्ति तथा मे धुः २६ इरज्यन्नग्ने प्रथयस्व जन्तुभिरिति। मत्र ष्याचै।

ब्रा॰ व॰ २८

जेनवोदीप्यमानोग्नेप्रथ्यय्यसमन्तुःषोतिमित्येनत्संसेरायोग्नमर्ज्येत्यसमेरयिन्यतत्स्म।
मैमेतन्मदर्शीतस्यवपुषोविराजसीतिदर्शीतस्यश्रेषवपुषोविराजतिएणातिसात
मिक्रतमिमितिशृणातिस्तनाननंक्रतमित्येतत् ॥ ११ ॥ इक्षवोरमघरस्यप्रचेतसमित्यम्।
गोवैयतःप्रकल्पयितारंयज्ञस्यप्रचेतसमित्येतत्तयन्तंःगायसोमदृहतिदयन्तः
गधीसमद्दतीत्येतद्गातिस्वामस्यसुभगामदीमिषमितिगतिस्वामस्यसुभगांमद्दृ।
तीमिषमित्येतदृथासिसानसिःरयिमितिद्थासिसतानतनंःरयिमित्येतत् ॥ ११ ॥ स २
नावानमितिसम्यावानमित्येतन्मदिषमित्यग्निर्वैमदिषोविश्वदर्शनमितिविश्व।

27

दर्शतोह्येषोग्निः सह्यायस्थिवेघुरोचनाइति यत्नोवैसन्नंयत्तायथायतंघुरोदधते
सकर्णाः सप्रथस्तमंवागिरादैव्यंमानुषायुगेत्याशृणोत्वित्तः सप्रथस्तमंवागिरादै
वेमनुष्याद्ववामहट्टतेनत्त १४ सएषोग्निर्वैश्वानरः। एतस्यैत्वमारंभायैवेमाः
सिकताअनुप्यन्तेग्निमेवास्मिन्नेतद्वैश्वानरंरेतोभूतंसिञ्चति षड्भवेन षड्ऋतवः।
संवत्सरः संवत्सरोवैश्वानरः १५ तदाहुः। यद्रेतः सिकताउप्यन्ते किमासांरेतो।
रूपमिति शुक्लाइतिब्रूयाच्छुक्लंहिरेतोथोपश्वेत्ययइतिश्वेतीवहिरेतः १६ तदाहुः।
यद्राईरेतः शुक्लाः सिकतानिवपतिकथमस्यैताआर्द्रीरेतोरूपंभवन्तीतिरसोवै

श्री· च· २८

28

कल्पाः स्थाईउवेरसोमत्तयदेनाशक्रोभिर्निर्वपन्नेवमुहास्यैतस्माद्वीरेतो रूपं भवन्ति
२७ तदाहुः। कथमस्यैता अहोरात्राभ्यामुपहिता भवन्तीति द्वे वा अहोरात्रे शुक्लकृष्णे
कृष्णं च हैसिकता नेशुक्लाश्च कृष्णाश्चैवमु हास्यैता अहोरात्राभ्यामुपहिता भवन्ति २८
तदाहुः। कथमस्यैता अहोरात्रैः सम्पन्ना अन्यूना अनतिरिक्ता उपहिता भवन्तीत्यन।
न्तानि वा अहोरात्राण्यनन्ताः सिकता एवमु हास्यैता अहोरात्रैः संपन्ना अन्यूना अ।
नतिरिक्ता उपहिता भवन्त्यथ कस्मात्समुद्रियं छन्दः यनन्तो वै समुद्रोऽनन्ताः सि। २८
कतास्तस्मात्समुद्रियं छन्दः २९ तदाहुः। कथमस्यैताः पृथगुपधानायजुर्भिरुपहि।

ताभवन्तीतिमनोर्वैयज्ञस्तदिदमन्नाःयज्ञः सर्वाः सिकताअनुविभवत्येवमुहा
स्यैताः पृथगन्नेनायज्ञैरभिरूपहिताभवन्ति ४० तदाहुः। कथमस्यैताः सर्वैश्छन्दो
भिरुपहिताभवन्तीतियदेवैनाएतेनषड्टचेननिवपतियावन्तिहिसप्तानांछन्द।
मामक्षराणितावन्त्येतस्यषड्टचस्याक्षराणिएवमुहास्यैताः सर्वैश्छन्दोभिरुपहिता
भवन्ति ४१ यद्वेवसिकतानिवपति। प्रजापतिरेषोऽग्निः सर्वमुवस्यप्रजापतिस्त।
दैतद्ब्राह्मणउतस्मत्वयत्सिकताअथयदेतन्नस्मत्वभिदन्तयोयमग्निश्चीयतेतयत्सिक
तानिवपतियदेवैतद्ब्राह्मणउतस्मत्वनदस्मिन्नेतत्पतिदधानितताअसंख्याताअपरि

ब्रा० मितानिवपतिकोह्निवेदयावन्तइष्टकाणा३ऽमन्नं मदृवापतं सर्वंकृत्स्नम्प्रजाप
च० तिंसंस्करोतियएवंविद्वान्सिकतानिवपति ५२ नवाङ्कः।कैतासामसंख्या।
२९ तानांसंख्येतिहेतिब्रूयाद्दिसिकतशुक्लाश्चकृष्णाश्चाथोसप्तविंशतिशता
29 नीतिब्रूयाद्देतावन्तिहिसंवत्सरस्याहोरात्राण्यथोहैवापंचाशीतश्शेतावन्ति
ह्येतस्यबृहत्स्यात्वराण्यथोपंचविंशतिरितिपंचविंशंह्येतेन: ५२ तापता
यजुष्मत्यइष्टका।ताआत्मन्नेवोपदधातिनपक्षपुच्छेष्वात्मन्ह्येवयजुष्मत्यइष्टका३ २९
पचीयन्तेनपक्षपुच्छेषुनसादयतिनेद्रेत:प्रजातिंस्थापयानीति ५४ ग्रथेना।

आप्यान्वतीभ्यामभिमृशती। इमे वै ते इष्टेनः सिक्तमाप्याययति तस्माद्यानौ रेतः।
सिक्तमाप्याययते सोमीभ्याम्प्राणो वै सोमः प्राणन्तद्धितमिदधाति तस्माद्धितः सिक्तं
प्राणमभिसंभवति पृथेद्ध यद्धते षा प्राणात्संभवेदेषोद्देवात्र समृद्दोहाः प्राणो वै सोमः
प्राणः समृद्दोहा ५५ आप्यायस्व समेतु ते। विश्वतः सोम वृष्ण्यमिति रेतो वै वृष्ण्यमा
प्यायस्व समेतु तत्सर्वेतः सोमरेत इत्येतद्भवा वाजस्य सङ्गथ इत्यन्नं वै वाजोऽन्नवात्र
स्य सङ्गथ इत्येतत्सन्ते पयांसि समु यन्तु वाजा इति रसा वै पयोऽन्नं वाजाः संते रसाः
समु यन्त्वन्नानीत्येतद्वृष्ण्यान्यभिमातिषाह इति सं ते नांसि पाप्मासह इत्येतत्।

ग्रा. दीप्यायमानाश्रस्तायस्रोमेतिप्रज्ञात्यान्तदस्तन्धातितस्माद्यस्तातिस्मस्तादिविश्र।
व. वाःस्तुन्नमानिपिष्ठेतिवन्दमावाश्रस्पदिविश्ववउतमःस्त्रेनमस्तुष्मिंल्लोकेश्रावव
१. यतिद्वाभ्यामाप्याययतिगायत्र्याचत्रिष्टुभाचतस्योक्तोबन्धुः ४६ अथातःसंपदेव।
वतस्रोलोगेष्टकाउपदधातिषड्चेनतिवपतिद्वाभ्यामाप्याययतितद्द्वादशद्वादश
मासाःसंवत्सरःसंवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्यमात्रातावतैतद्भवति ४७ ब्राह्मणम् २ आ
प्यानवतीभ्यामभिमृशेदाप्रेप्स्यातिश्येनप्रचरत्यातिश्येनप्रचरात्यातिश्येनप्रचर्यं। ३.
प्रवर्ग्योपसद्भ्यांचरतिप्रवर्ग्योपसद्भ्यांचरत्यैतेनास्यकर्माणिचितिंसमवशाम।

यन्तितयद्वर्म्मणि वर्म्मैवैतद्रूपꣳ रूपाणामुपाप्त्यै लोमतो लोमैवैतद्रूपꣳ रूपाणामुपाप्त्यै।
रोहिते रोहितेह सर्व्वाणि रूपाणि सर्व्वेषाꣳ रूपाणामुपाप्त्या आनडुहे ह्यग्निरेव यदन्न।
ड्वानग्नि रूपाणामुपाप्त्यै प्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा १ तद्दक्षिणेन गार्हपत्यमन्तर्वेद्युत्तरलो
मप्राचीनग्रीवमुपस्तृणाति नेदेताश्चितिꣳ समवश्रायन्त्यथप्रोदितितितघन्वोत।
तिशुद्धमेवैतन्मेध्यङ्कृत्वाऽप्नोत्यनेन तद्धि शुद्धं मेध्यमथो अन्नम्वा आरोहयन्न हि किञ्चनान्न
हविराज्यनप्रोतन्ति तु सीमतिरुक्मो वैतद्यत्सीꣳ सर्व्वेभ्या अतिरुक्मꣳ सर्व्वाणि वैतन्कु
हमेध्यङ्कृत्वाऽथो अन्नम्वा आरोहयन्न हि किंचनान्नं हविस्तृसीप्रोतन्ति २ यद्देवप्रोद

श्री॰ ति । हरयन्ति दर्भैस्ते हि शुद्धा मेध्या अग्र्येरणं हि देवानाम् ३ तदाहुर्यदेतस्य मामेव वि
च॰ तिम्प्रोक्षति कथमस्यैष सर्वोऽग्निः प्रोक्षितो भवति कथं चर्मणि प्रणीतः कथमस्य प्र
३८ णीत इति यदेवात्र सर्वा मात्रा चितीनामिष्टकाः प्रोक्षत्येवमु हास्यैष सर्वोऽग्निः प्रोक्षि
31 तो भवत्येवं चर्मणि प्रणीत एवमस्य प्रणीत उ यश्चैतां चितिम् ४ अथातोऽग्नि ।
भ्यः प्रद्विषमाणेभ्योऽनुगृह्णीयात् । तद्धैते देवा अनुपप्रैक्षन्त एतं यत्तमं समानानन्वता
ऽसिनाछ्यमति बाः सम्नपदस्यैनेन यत्तेनं समहरन्ति तेभ्यः पतान मीनेनाइष्टका ३८
वज्रावरूपीकृत्वा प्रादः स्तैरेनानस्तृ एव तनात्स्त्वाभयेनाष्टपनं यत्तमतेन

त ५ तद्दाप्नत्क्रियते। यद्देवश्रुक्रुर्मन्त्रिरस्त्रुतानि रक्षाꣳसि देवैरेवापहतानि य
वेतत्करोति यद्देवाश्रुक्रुर्ध्वं स्तकरवाणीत्यथो यद्देवरतो यः पाप्मा तेभ्यपतानय्यैते।
नाइष्टकावच्चात्तरपवीक्रुतापद्दरति तैरेवान्क्रमणे तेनान्क्रमणभयेनाश्रूपते यत्ते
नत्रुते ६ तयद्दग्निम्भरति। वहवो ऽग्नेतेय्रयोयदेताक्षितयोथयत्सद्भियमाणे ऽग्नि
इतिश्रद्धिहरति ७ तद्वैकेत्वाङ्गः। पुरीष्यासो ऽग्नयः प्रावणेभिः सजोषस इति प्रा।
यणरूपेनतथाकुर्यांदाग्नेयीरेवगायत्रीः कामवतीरन्वाहयादातेवत्सोमनोयमक्ते
भ्यान्ताश्रेगिरस्तमाग्निः प्रियेषुधामसुविति ८ आग्नेयीरन्वाह। अग्निरूपाणामुपाश्यै

ब्रा॰ कामवतीः कामानामुपाप्त्यै गायत्रीर्गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवै।
च॰ नमेतद्रेतोभूतं सिञ्चतीति तिस्रस्त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमे
१२ तद्रेतोभूतं सिञ्चति ताः सप्त संपद्यन्ते सहद्विपदाभ्यां सप्तचितिकोऽग्निः सप्त
32 र्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैतद्वा उपांशु स्वन्त्वाद
रेतो वा अत्र यजुरुपांशु वै रेतः सिच्यते पश्चादनुवषट्करोति स्त्रोभिरेवैनयत्तपश्चा
दभिरक्षतीति ९ अथास्माङ्गुत्कृष्टं रत्नाजयत्वे। नेद्देवा अभिमन्युर्यद्धैनं रुद्राता १२
ङ्मिनाद्यानद्ध्यविति नपत्रमन्नमपप्रपन्नमुमेवादित्यमसौ वा आदित्य एषोऽश्वः।

स्तएतेनवज्रेणपुरस्ताद्धत्वाऽस्मिन्नाष्ट्राअपहत्योऽभयेनाष्ट्रेस्वस्तिसमाश्नुवततथैवैतद्य
जमानएतेनवज्रेणपुरस्ताद्धत्वाऽस्मिन्नाष्ट्राअपहत्याभयेनाष्ट्रेस्वस्तिसमश्नुतआग
क्तनयस्मिन्दक्षिणतःपुरुषस्यचितिसुपतितद्यस्तुनरन्तोऽश्मानमाक्रमयन्ति १ तमुत
राम्हैणाेऽरन्तरेणपरिश्रितःप्राञ्चश्चयन्तितस्याश्चैवदिशःपाप्मानमपघ्नन्तित
तेदक्षिणान्तहृत्तियैवदिशःपाप्मानमपघ्नन्तितंप्रत्यञ्चन्नतस्यतीचीवैादिशःपाप्मानम।
पघ्नन्तिसुदञ्चन्तहृदीचीवैादिशःपाप्मनमपघ्नन्तिसर्वाभ्यएवैनंदिग्भ्योऽरक्षांसिना
ष्ट्राअपघ्नन्त्येवैनमुदञ्चमप्राञ्चमभ्रदन्तितस्योकोमेघुः ॥ तमुत्तमाश्चंयन्तामेताश्चि

श्रा· त्तिमवख्यापयन्त्यसौ वा आदित्य एषो ह्य स्मा उ सर्वाः प्रजा यास्मा इह कास्तयदवख्यापय
च· न्त्यसावेवतदादित्यस्माः प्रजा अभिजिघ्रति तस्मादु हैनं सर्वो स्मीति मन्यते प्रजापते
३१ र्वीर्यंणैतेन यत्सर्वस्यं यत्तमवख्यापयति प्रत्येवैषं यत्रिमाः सर्वाः प्रजा अभिजिघ्र
33 ति ॥२ यद्देवावख्यापयन्त्य। सौ वा आदित्य एषो ह्येव इम उ लोका एताः स्वयमात्तस्मा।
त्तयदवख्यापयति सावेवतदादित्यस्मा ल्लोका मत्रेमस्मावयते न यत्नल्लूग्र पश्यति।
स्यमय्य ॥२ यद्देवावख्यापयन्त्यग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्सोऽपः प्राविशत्तं देवाः प्रजापतिम ११
ब्रुवस्तमिममन्विच्छ स तभ्यः स्वाय पित्र्याविर्भीविष्यतीति तमश्वः शुक्लो भूत्वान्वै।

तनमस्य उपोदास्तं शुक्ररूपाणि विवेद तमभ्यवेलां चक्रे स देवान् शुक्रो वाव तस्मात्स्वशु
क्रउइष्टस्वलश्वायोदृष्ट्वावोभाउकस्तस्यवाक्यनेवदृश्यं सिनेवमनेनतं दोवावव
रन्तोहन्तास्मीति १४ स होवाच । यस्मादनेन रूपेणाविज्ञातो हिंस्रा देवतानां सर्वासामयोदे
न मे नेन रूपेणाविज्ञाति विदन्ति हैनं विमो दैवेन स्मिकते १५ स शुक्रः स्वानस्वेतस्य
रूपं यप्यमप्तपति य विश्वशुक्रं न विवेदयन्स्य शुक्रः स्वादस्वन्तेवस्वायपयस्वन्तं विन्देद्य्यन
ह्वानेवस्वादा गे यो वा यतह्वानग्निकस्वैर्योपाप्यनामपद्यन्ता १६ अथातो पिप्पलोदयण ।
स्ववानं हैके यस्मात्स्वमस्वमपिपिपोदनिलिपस्वादाहाप्यस्वन्तन्तनपायाक्रपीमस्मुरे घयद ।

श्रा० ग्निर्यो वै पशुं श्रपयत्यात्मन्नेव मथितो रहति विषाणाभ्यां तं हन्त्यथ यः पश्चात्स्वपश्रा
च० न्नमात्मनैवैनमारोहेद्यथा ह्यात्मना पशुमारोहत्सिस्मयाद्रयति स्तनद्दिनस्तुनरतोयं
३४ द्विकं च पशुमारोहन्नशुनरात पश्चैनमारोहन्नप्युस्यामिमौ नरवेदिकं कर्मशं कुर्वात्मन्त्र।
ग्निं गृह्णीतस्वात्मन्त्रग्निं गृह्णीत्वा सत्यं सामगायति शुक्लरपर्णाग्नुपदध्याति तस्मात् ९
श्रयैतं सायेभूते श्वेपरिणायन्ते। तद्धेदेवाश्चिभि युयधेनरमभिद्रवत्तां सिनाश्चन
हन्मरितिनस्सापन्तं वज्रमभिगोप्तारमकुर्वन्तन्तमेवादित्यमसौ वा आदित्य एषो स्व स ३४
र्वे वा अस्माद्भयमेतं वज्रमभिगोप्तारं करोति १८ नमस्ते उपात्त मयमादित्यस्य परिणाम।

मे। एवास्य स्वयस्य तस्मिन्वागोऽस्मा भवति रात्रिमात्रं वर्षाणि मुञ्चैरत्नाः स्थिराग्रापवास्सा

पनेवज्ञमभिगोमारंकरोति सर्वतः परिणायति सर्वं तपवास्मापतेवज्ञमभिगो।

मारंकरोति त्रिकृत्वः परिणायति त्रिकृतमेवास्मापतेवज्ञमभिगोमारंकरोत्यथैनमु

दवेशान्वंत्रस्ज्नतितस्योक्तोमेधुरथमसुतविंपन्यपतेतस्योपरिकामन्तुः ९ ब्रा

ह्मणम् ४ द्वितीयः प्रपाठकः कण्डिकासंख्या १५ आम्नतृप्निसृष्टीनेवेष्यन्नात्म

नोवाप्नतमपिञ्जनयति याहृशा दैवतायतेताहक्कूवमवति सयदात्मेन गृह्णीयाग्नि।

ज्विरुयात्मनुष्यादेवमनुष्यञ्जनयेन्मर्त्यान्मर्त्येमनपहतपाप्मनोनपहतपाप्मान

ग्रा॰ अथयदात्मन्नग्निंगृहीत्वाविनोतीतितद्ध्येनेवाग्निंजनयत्यमृतादमृतमपहतपाप्मनो
उ॰ पहतपाप्मानंम् । १ अथह्यतामथयदहन्यथाग्रे अग्निमितीतितदात्मन्नेवाग्रेअग्निंगृ
३५ हीतेगायत्रीषायत्प्रजात्तायश्चवीर्यायेनितडसर्वाश्चाशिषआत्मनगृहीतेमाम्मुदे।
35 वताःसचन्तमितीतडसर्वादेवानात्मनाढ्रीतेतद्यत्किंचोत्मनोपिजनयिष्यिन्भवति
तत्सर्वमात्मन्गृह्णीतेसवैतिष्ठन्नात्मन्नग्निंगृहीत्वानूपविश्यविनोतिपशुरेषयदग्नि।
स्तस्मात्पशुस्तिष्ठन्गर्भंधित्वानूपविश्यविजायते २ अथमन्यःसामगायत्येतद्धैदे ३५
वाअमन्नुवन्नसत्यमस्यसुखंकरवामहेमर्त्यंभविष्यामःसत्यमात्रोवत्स्यतिमस्योनःसु

कामोभविष्यामीतियत्कामाएतत्करिष्यामहइति ३ तदेतत्सत्यंसामपुरस्ताद्गाये
त्तदस्यसत्यंपुरस्तमकुर्वैस्तेसत्यमभवन्त्सत्यमेनाननुवर्तन्तेसत्यएषांसकामोभव
मयत्कामाएतदकुर्वत ४ तथैवैतद्यजमानो।यत्सत्यंसामपुरस्ताद्गायतितदस्य
सत्यंपुरस्तात्करोतिसत्यंभवतिसत्यमेनमनुवर्तन्तेसत्योस्यसकामोभवतियत्काम
एतत्कुरुते ५ तदेतत्सामापएवतदापोहिवैसत्यंतस्माद्येनापोयन्तितत्सत्यस्य
रूपमित्याहुरपएवतदस्यसर्वस्याग्रमकुर्वैतस्माद्यदेवापोयन्त्यथेदंसर्वंजायते
यदिदंकिञ्च ६ अथपुष्करपर्णमुपदधाति।योनिर्वैपुष्करपर्णंयोनिमेवैनदुपदधा

ग्रा॰ ति ७ यद्देवपुष्करपर्णमुपदधाति । यो वै पुष्करस्य नामामियं पर्णं यथा ह वा इदं पुष्करपर्णमस ।
च॰ थाद्दितमेवमियमस्यख्याद्दितामेवं यो निरग्रे विपरंऽयापिरस्मैद्दिमर्वो प्रिश्रीयतरमा
१६ मैवैतदुपदधाति तामनन्तर्हिताःऽमन्याङ्कपदधातीमामन्नमस्मै प्रतिष्ठापयति तस्मा
36 द्दियंऽमस्मैधातितिष्ठितानस्माद्दियमेव मस्यामियंऽश्रेवैषांलोकानामस्थानमास्
८ अपांपृष्ठमसि योनिरग्नेरित्यापाःऽहीयं पृष्ठं योनिद्दीपमग्नेः समुद्रमभितः पिन्व
मानमिति समुद्रो ह्येषामाममभितः पिन्वते वर्धमानो महो १२ आ च पुष्करे तिवर्द्धमा
नो महीयस्य पुष्करस्येतदिवो मात्रया वरिम्णा प्रथस्वेत्यविमार्ष्ट्यै सो वा आदित्य एषो १६

ग्निर्ह्रीहैतमन्यो दिवो वरिमा यन्त्रमर्हतिर्यो भूर्वेनं घञ्चेत्यैवैनदाहस्वराज्ञोपस्था
निम्रा राज्यं स्तपाः ंमादपिवास्सृदोदमाधिवदन्तिमस्योक्तोमनुः अथ रुक्मसु
पदधाति। सोवा आदित्य एष रुक्म उपदधीमाः सर्वाः प्रजा अतिरोचते रोचो हवैनं।
रुक्मश्याचदन्ते परोतं परोक्षकामा हि देवा अमुमेवैनदादित्यमुपदधाति सहिर।
एमयो भवयरिमंडल एकविंशतिनिर्बाधयस्त्वप्त्योक्तो मंधुरथस्ता त्रिर्बाधमुपदधा।
तिरएम यो वा एतस्य निर्बाधा अवत्ता उवा एतस्य रश्मयः ९ नम्पुष्करपर्णमुपदधा
ति योनिर्वै पुष्करपर्णं योनावेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति ॥ यद्देव पुष्करपर्णमुपदधाति

ब्रा· प्रतिष्ठा वै पुष्करपर्णमियं वै पुष्करपर्णमियमु वै प्रतिष्ठा यो वा अस्यामप्रतिष्ठितोपि ह

च· रेमन्न प्रतिष्ठितं एवं रश्मिभिर्वायुणो ऽस्यां प्रतिष्ठितो ऽस्यामेवैनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठा

१२ पयति ॥२॥ यद्वेव पुष्करपर्णमुपदधाति । इन्द्रो वृत्रं हत्वा नास्तृषीति मन्यमानोपः प्र

विवेश तास्मा अब्रवीद्बिभेमि वै पुरं मे कुरुतेति स यो पां रस आसीत्तमूर्ध्वं समुदौहंस्त

37 मस्मै पुरमकुर्वंस्तद्यदस्मै पुरमकुर्वंस्तस्मात्पुष्करं पुष्करं ह वै तं पुष्करमित्याचक्षते परोक्षं

परोक्षकामा हि देवास्तद्यत्पुष्करपर्णमुपदधाति य एवासौ तेनापो रसः समुदौहत् । १२

तामस्मै पुरमकुर्वंस्तस्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति ॥३॥ अद्भ्यो जातानस्थापयमस्मुरस्ता

दिमः सोवाआदित्योब्रह्माहरहःपुरस्ताज्जायतेविसीमतःसुरुचोवेनआवरितिम

ध्यंवैसीमइमेलोकाःसुरुचोसावादित्योवेनोयद्वैप्रजिज्ञासिषमाणोवेनत्तस्माद्वेन

स्तान्येषसीमतोमध्यतोविरुचेसबुध्न्याउपमाअस्यविष्ठाइतिदिशोवाअ।

स्यबुध्न्याउपमाविष्ठास्तासुह्येषउपतिष्ठतेसतश्चयोनिमसतश्चविवरितीमेवैलो।

काःसतश्चयोनिरसतश्चयच्चास्तियच्चनतदेभ्यएवलोकेभ्योजायतेत्रिष्टुभोपदधा

तित्रैष्टुभोह्येषसादयित्वासूददोहसाधिवदतितस्योक्तोबन्धुः १४ अथपुरुषमुपदधा

ति।सप्रजापतिःसोऽग्निःसयजमानःसहिरण्मयोभवतिज्योतिर्वैहिरण्यंज्योतिरग्निर

ब्रा॰ मृतं हिरण्मममृतमग्निः पुरुषो हि प्रजापतिः १५ यद्वेव पुरुषमुपदधाति । प्रजा।
च॰ पतेर्विस्रस्ताद्रूपाणि मध्यत उदक्रामत्तस्मिन्नेनमुत्क्रान्ते देवाः समस्कुर्वंस्तद
३८ स्मिन्नेतं रूपान्तन्मध्यतोऽदधुस्तस्यामस्य देवा अमन्यन्त यदस्यैतस्याः स्या
याद्वात्देवा अरमन्त तस्माद्धिरण्मयं हिरण्मयं ह्येवैतद्धिरण्यमित्याचक्षते परोऽक्षं परो
३८ क्षकामा हि देवास्तथैवास्मिन्नयमेतद्रूपान्तन्मध्यतो दधाति तस्यामस्य देवा अ
मन्त प्राणो वा अस्य सार रूपान्तं प्राणमेवास्मिन्नेतन्मध्यतो दधाति १६ तं रुक्म।
उपदधाति। असौ वा आदित्य एष रुक्मोऽथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः स एष तमेवैतदुप ३८

दधाति १७ उत्तानस्त्वमपदयान्तो । तं हैवं देवा अब्रुवन्यदिकाश्मा वर्चो ज्या उपधास्याम सर्व
मेवेदं प्रयत्यन्तो यद्युपराच्चीपराचावेवतस्यन्तो यद्युसमसां चावन्तोरैवैतावेनस्तोतिभं ।
विष्णवणोऽश्मोन्मनः दिं सिष्वतस्तिनेवोऽद्यमन्यमुपादधुः पराचमन्यं सप्तद ।
त्रिमभिरक्षां रूपतिरुक्तः आत्मैरेषद्रुह्वं इहुतः प्राञ्चमुपदधाति प्राणो वा अग्निस्त्रीय
ते १८ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इति । हिरण्यगर्भो ह्येष समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः
पतिरेक आसीदित्येष ह्यस्य सर्वस्य भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्स दाधार पृथिवीं द्या
मुतेमामित्येष वै दिवं च पृथिवीं च दाधार कस्मै देवाय हविषा विधेमेति प्रजापतिर्वै

ब्रा. कस्तैस्मैहविषाविधेमेत्येतेन ॥१९॥ द्रप्सश्चस्कन्दपृथिवीमनुद्यामित्यसौवाआदित्योद्र।
च. प्सःसदिवंचपृथिवींचस्कन्दतीत्यमुमितीमामिमंचयोनिमनुयश्चपूर्वइतीमंचलो
३९ कममुंचेत्येतद्योयश्चेदमेतर्हिद्वितीयतेयश्चादःपूर्वमचीयतेतिसमानंयोनिमनुसं
चरन्तमितिसमानंह्येषएतंयोनिमनुसंचरतिद्रप्संजुहोम्यनुसप्तहोत्राइत्यसौवा।
39 आदित्योद्रप्सोदिशःसप्तहोत्राअमुन्तदादित्यन्दिक्षुप्रतिष्ठापयति २० द्वाभ्यामुपदधा
ति। द्विपाद्यजमानोयजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्यमात्रातावतैवैनमेतदुपदधा। ३९
तित्रिष्टुब्भ्यांत्रैष्टुभोह्येषयस्मादयिमास्तदेवदमापिवदन्तिनस्तोकोमेधुः २१ अथसाम

गायते। ते ह देवा एतं पुरुषमुपधायतनमेनां दृशमेवाप स्पन्थयेन शुष्कं फलकम् २२
तेषु वत्सुपनजानीत यथास्मिन्पुरुषे वीर्यं स्थामेति तेषु वशेन यज्ञमिति विति मिद्ध
ते विबावतद्म्नुवंस्तदिक्कनयथास्मिन्पुरुषे वीर्यं स्थामेति २२ ते वेतयमाम्नाप
तस्मा मायश्यंमलद्मायेंन्त दस्मिन्वीर्यमदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति पुरुषे गा
यति पुरुषे तद्वीर्यं स्थानि विवेगायति सर्वो नि हि चित्राप्रयि स्तमुपधायतनपुर ।
स्ताम्परियात्रेन्मायमभिहिन्नमहिति २४ अथ सर्पनामैरुपतिष्ठते। इमे वै लोकाः
सर्पास्ते हानेन सर्वेण सर्पन्ति यदिदं किञ्च सर्वेषामु हैष देवानामात्मा यदग्निस्ते

ब्रा· देवाएतमात्मानमुपधायाबिभयुर्यद्वैनइमेलोकाअनेनात्मनानसर्प्येयुरिति २५ तएत

व· तानिसर्प्पनामान्यपश्यं। स्तैरुपातिष्ठन्ततैरेवस्माइमांल्लोकानस्थापयंस्तैरनमयंस्तद्।

५· नमयस्तस्मात्सर्प्पनामानितथैवैतद्यजमानोयत्सर्प्पनामैरुपतिष्ठतइमानेवास्माए

तल्लोकान्स्थापयतीमांल्लोकान्नमयतितथोहास्यैतएतेनात्मनोनसर्प्पन्ति २६ यद्वे

वसर्प्पनामैरुपतिष्ठत। इमेवैलोकाःसर्प्पायद्धिकिंचसर्प्पत्येष्वेवतल्लोकेषुसर्प्पति।

तद्यत्सर्प्पनामैरुपतिष्ठतेयेवेषुलोकेषुनाष्ट्रायोव्यद्वरोयाशिमिदातदेवैतत्सर्वंशम ५·

यति २७ नमोस्तुसर्प्पेभ्यो। येकेचपृथिवीमनु। येअन्तरिक्षेयेदिवितेभ्यःसर्प्पेभ्योनम

40

इति यत्र त्वेवेषु त्रिषु लोकेषु सर्पास्तेभ्य एतेन नमस्करोति २८ या इषवो यातुधानानामि
ति। यातुधानप्रेषिता हैके दशन्ति ये वा वनस्पतीँ१रनु। ये वावटेषु शेरते तेभ्यः सर्पे
भ्यो नम इति ये चैव वनस्पतिषु सर्पा ये वावटेषु शेरते तेभ्य एतेन नमस्करोति २९ ये वा
मी रोचने दिवो। ये वा सूर्यस्य रश्मिषु। येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नम इति यत्र
यत्रैते तदेवैभ्य एतन्नमस्करोति नमो नम इति यज्ञो वै नमो यज्ञेनैवैनानेतन्नमस्कारेण
नमस्यति तस्मान्नाऽयज्ञियं ब्रूयान्नमस्त इति यथा हैनं ब्रूयाद्यज्ञस्त इति तादृक्तत् ३०
त्रिभिरुपतिष्ठते त्रय इमे लोका अथो त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मा

ब्रा॰ पतदिमाल्लोकान्प्रत्यपद्यत यथा तावन्तं वैतदिदं सर्वं शमयति तिष्ठन्नुपतिष्ठते तिष्ठ।
च॰ न्तीव वा इमे लोका अथो तिष्ठन्वै वीर्यवत्तरः ११ अथैनमुपविश्याभिजुहोत्यासीन इव
धी। गृहीतेन तस्मोऽन्तो यंधुः सर्वतः परिसर्पं सर्वाभ्य एवैनामेतद्दिग्भ्योऽन्नेन प्रीणाति १२
41 यद्वेवैनमभिजुहोति। नेद्देवा एतमात्मानमुपधायाबिभयुर्यद्वै नस्मभिद्रवतां रक्षांसि।
नाष्ट्रा न हन्युरिति त एतामाहुतिमपश्यन्क एष याज्ञः प्रसितिनुष्टीमि।
तिरतोऽन्नाद्वै प्रतिसरास्त एतैः प्रतिसरैः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो रक्षांसि नाष्ट्रा अपहत्याभय। धी।
येनाष्ट्र एतमात्मानं संस्कुर्वते १३ स यस्कुर्वेतन्त्यैवैतद्यजमान एतैः प्रतिसरैः सर्वा

भ्योतिरग्योरत्ताः स्मिनाष्ट्रा उपदधात्याभयेनाश्रुपत्तमात्मानं संस्कुरुते २२ आज्यं।
नज्ज्होति। वज्रो वा आज्यं वज्रेणैवैतद्रत्ताः स्मिनाष्ट्रा उपदधाति पंचगृहीतेन पंचवि
तिकोऽग्निः पंचर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैतद्।
त्ताः स्मिनाष्ट्रा उपदधत्याग्नेयीभिराग्निर्हि स्योतीरत्तो हाऽग्निनैवैतद्रत्ताः स्मिनाष्ट्रा उपदद्
ति त्रिष्टुभिर्वज्रो वै त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्रत्ताः स्मिनाष्ट्रा उपदधाति सर्वतः परिमर्ध्यें स
र्वोभ्य एवैनद्दिग्भ्यो रत्ताः स्मिनाष्ट्रा उपदधाति २४ पश्चादग्नेः प्राङासीनो। घोतरतो द
तिणायष्शरस्तान्यंरूं थजव्वनेन परीत्य दत्तिणत उदङ्ङासीन स्तेदत्तिणा हृषहिदेव।

ब्रा० आयाजुपरीष्यपक्षात्प्राङासीनस्तयोर्दक्षिणेनास्या गेवं कर्म कृतं भवति १५ अथ स्रुचा
च० उपदधाति । बाहू वै स्रुचौ बाहू एवास्मिन्नेतद्दधाति ते यत्स्रुचौ भवतः स्रुचौ ।
५२ हि बाहू इदं भवति कपुष्णलमथ्यन्त्यातो द्वे भवतो द्वौ हीमौ बाहू पार्श्वत उपदधाति पा
र्श्वतो हीमौ बाहू १६ कार्ष्मर्यमयीं दक्षिणत उपदधाति । नेह देवा असिभयुर्यद्दे ।
नोयत्तान्दक्षिणतो रक्षांसि नाष्ट्रा नह्यस्मुखितिनपलं रक्षोहणं वनस्पतिमपश्यं ।
कार्ष्मर्यं तेनैव तद्वनस्पतिना दक्षिणतो रक्षांसि नाष्ट्रा अपहत्याभयेनाष्ट्रपतं ५२
यज्ञमतन्वत तथैवैतद्यजमानस्तेनैव वनस्पतिना दक्षिणतो रक्षांसि नाष्ट्रा अप ।

द्यामभयेनाछूपतं यत्तेनतुतन्आज्येन पूर्णो भवति वज्रो वा आज्यं वज्रेणैवैतद्दक्षिण
तो रक्षांसि नाष्ट्रा अपहन्ति २७ अथौदुम्बरीं स्रुचमन्तरुपदधात्यूर्ग्वै रस उदुम्बर ऊर्जमे
वास्मिन्नेतद्रसं दधाति दध्ना पूर्णा भवति रसो वै दधि रसमेवास्मिन्नेतद्दधाति २८
यद्वेव स्रुचावुपदधाति। प्रजापतेर्विस्रस्तस्याग्निस्तेज आदाय दक्षिणावर्त्सोऽत्राद
रमयत्क्ष्णोऽरमनस्मात्कार्ष्मर्यो थास्येन्द्र आदायोदङ्कु उदक्रामत्स उदुम्बरोऽभवत् २९
तावब्रवी। रूपमेतेन प्रतिमपनोऽन्तेन मेयुवमुदक्रमिष्टमिति ताभ्यां वै नौ सर्वमन्नं
प्रयच्छेति तौ वै मा माहूय भूत्वा प्रपद्यथामिति तथेति ताभ्यामेवै सर्वमन्नं प्रायच्छत्तावे।

ब्रा॰ नेमाहूभूताप्रापघेतांतस्माद्धाहूभ्यामेवात्रकिंयत्तमाहूभ्यामघनेमाहूभ्यांःहिंसस
च॰ र्वमेत्रप्रापन्नुत ५॰ सकामर्यमयीन्द्रिस्तिणानउपदधाम्ये।ग्नेघ्राणेनसामासादयामी
५२ तियदेवास्यात्रदृश्रिस्तेजआदायद्विणाकर्णेनदसित्रेतनस्यतिदधाम्यग्निर्मूर्द्धोदिवः
ककुदित्येषउसोऽग्निरागायस्यागायद्रोऽग्निर्यावातनग्निर्यावन्नस्यमावातावेमैवैनामेत
दुपदधातिहूतेनपूर्णांभवनमाग्रेयंवैछन्दःस्वेनैवैनमेतद्भागनसेनरसेनप्राणाति ५।
अथोऽद्वंमरीस्तुस्तनरतउपदधाती।दृस्यवोज्ञसामासादयामीतियदेवास्यात्रदिव्हर्जआदा
योदक्रुदक्रामनदसित्रेतनस्यतिस्थातिभुवोयज्ञस्यरजसश्चनेतेत्येषउवृद्धःसायदा। ५२

नेय्यग्निकर्म्मंस्यध्ययन्निहैवैष्टुभोदीन्द्रपेन्द्राग्नोऽग्निर्यो वा न अग्निर्यो वा न स्यस्समाख्यातावतैवै
नामैतद्रूपस्थातीन्द्राग्नो वै सर्वे देवाः सर्वदेवत्योऽग्निर्यो वा नाग्निर्यो वा भूयस्समाख्याता
वतैवैनामेतद्रूपस्थानिदध्या शृणोभवस्मै न्द्वैवेदयिषैनैवैनमेतद्धामेन स्वेन रसं प्री
णाति ५२ नावस्येता विद्राग्नीयवमाहू। तावेनं तेजसा च वीर्येण च हृसमप्पधेते।
ससंप्रत्यरः ९ रूपमाकाश्यपयज्ञाभ्यामोतितद्दालिख्यैनेऽउपदधात्येषहृतयोऽश्लोकः ५२
नेह्वैकेतिरश्च्या उपदधाति। तिर्यञ्चो वा अस्मा आहू३ तितनश्याक्रू यो त्वाक्या वे वो पदध्या
त्योऽयेषोऽग्निश्रीयते थ्योपवस्मे माहू वीर्यं वनरौ नेनानोपस्थानि नानानासारयतिनाना

ब्रा. ऋद्दोह्माधिवदन्ति नानार्द्धीमोह्माद्भू ४४ तत्राह । नैतस्य पुरुषस्य माह्नकुर्याद्दैवतो वा
व. ऽस्य माहूयेण्वेसर्वौ नेदन्तिरेव यानीति स वै कुर्याद्दैवेनो वा ऽस्य माहू यन्त्वेतेस वाव
४४ प्रोपतौ पत्नावथो यास्त्वेतस्मिन्नग्नौ रूपाण्युपधास्यन्भवन्ति यान्तोमान्त्यानि एष्टा ।
नियानि कृत्स्नां स्पेनयोरच सा संस्कृतिरेतयोर्द्विस्तस्माद्कुर्याद्दैवेन तस्य पुरुषस्य
माहू ४४ आग्राणाम् । स्वयमातृण्णामुपदधाति । यमेव स्वयमातृण्णो मामेवैतदुपदधा
ति । तामनन्तर्हितां पुरुषादुपदधात्ययं वै स्वयमातृण्णो यमेव स्वयमातृण्णो यमु षा यत्र ४४
मस्यां हि सर्वमन्नं पेच्यन्तेनन्तर्हितमेवास्मादेतदन्नं दधात्युत्तरां पुरुषादुत्तरमेवास्मादेत

44

दद्धन्दधाति १ यद्वेव स्वयमातृण्णामुपदधाति। प्राणो वै स्वयमातृण्णा प्राणो ह्येवै
तत्स्वयमात्मन आतृन्ते प्राणमेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां पुरुषादुपदधाति
प्राणो वै स्वयमातृणो यमेवस्वयमातृस्मय स वै प्राणो यद्धि किञ्च प्राणियनन्तर्वे।
म्निभ्र्मनन्तर्हितमेवास्मादेतत्प्राणं दधात्यनन्तराम्श्रममेवास्मादेतत्प्राणं दधा।
ति २ यद्वेव स्वयमातृण्णामुपदधाति। प्रजापतिं विस्रस्तं देवता आदाय समुदक्रामं
स्तासस्थ्यक्रामन्नीभ्रु प्रतिष्ठामभिपद्योपविशन् ३ स यः स प्रजापतिर्व्यस्रंस
ता। यमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ या सा प्रतिष्ठेषा सा प्रथमा स्वयमातृण्णा तद्यदेता।

ब्रा· मन्त्रोपदधाति यद्वेवास्यैषात्मनस्तदस्मिन्नेतन्निदधाति तस्मादेताम्मन्त्रोपदधाति ४
च· तामु वै प्रजापतिनोपदधाति । प्रजापतिर्ह्येवैतस्याग्रमात्मनः प्रत्यपश्यद्ध्रुवासीति स्थि
८५ रासीत्येतद्धो प्रतिष्ठितासीति धरुणेति प्रतिष्ठा ह्येव धरुणमास्तृता विश्वकर्मणेति
45 प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा तेनास्तृतासीत्येतन्मा त्वा समुद्र उद्वधीन्मा सुपर्ण इति समुद्रो
वै समुद्रः पुरुषः सुपर्णस्तौ नाभोहिंसिष्टामित्येतदव्यथमाना पृथिवीं दृंहेति यथै
वं यजुस्तथा बन्धुः ५ प्रजापतिष्ट्वा सादयत्विति । प्रजापतिर्ह्येतां प्रथमाञ्चितिम ८५
पश्यदपाम्पृष्ठे समुद्रस्येमन्नित्यपाꣳ ह्ययं पृष्ठे समुद्रस्येमन्व्यचस्वतीं प्रथस्व

स्वतीमितिव्यचस्वतीवहीयंप्रथस्वतीवप्रथस्वपृथिव्यसीतिप्रथस्वपृथिवीवासी।
येतत् ६ भूरसीति।भूर्हीयंभूमिरसीतिभूमिर्हीयमदितिरसीतीयम्वाअदिति।
रियंह्रीदंसर्वंददतेविश्वधायाऽइत्येषाह्रीदंसर्वंदितेविश्वस्यभुवनस्य
धर्त्रीतिसर्वस्यभुवनस्यधर्त्रीत्येतत्पृथिवीयच्छपृथिवींदृंहपृथिवींमाहिंसीरि
त्यात्मानंयच्छात्मानंदृंहात्मानंमाहिंसीरित्येतत् ७ विश्वस्मैप्राणायापाना
यव्यानायोदानायेतिप्राणोवैस्वयमातृण्णासर्वस्माउवाएतस्मैप्राणःप्रतिष्ठायैव।
रित्रायेतीमेवैलोकाःस्वयमातृण्णाइमेलोकाःप्रतिष्ठाचरित्रमग्निष्ट्वाभिपात्वित्यग्नि

ब्रा० घ्नाभिगोपायन्विति येनेन्द्रस्य सख्येति महत्त्वात्सख्येमेतच्छर्हिषा शान्तमेनेति यच्छर्हिः

व० शान्तमेवैनेनैनन्तस्माद्दयिना सूद्रदोहसाधिवदन्ति तस्मात्कोमन्युरस्य साममगायन्तित

५९ मोपविबन्धुः ८ नद्राङ्गः। कथमेषपुरुषः स्वयमातृण्णायानभिनिहितोभवतीत्य

त्रमेवैस्वयमातृण्णाप्राणाः स्वयमातृण्णानभिनिहितोवैपुरुषोत्रेनवप्राणेनव ५ श्रा।

णद्वैदेहकाउपदधाति। पशवोवैदर्वेष्टकापशूनेवैतदुपदधाति तयैरदोपितरन्नन्त।

हितैः पशुभिरुपैतनयनेनानेवैतदुपदधाति तानामनन्तर्हितान् ६ स्वयमातृण्णामुप। ५९

दधातीयमैवैस्वयमातृण्णानन्तर्हितांस्तदस्यैपशूंदधात्युत्तरामुत्तरांस्तदस्यैपशून्दधाति ८

यद्देवसर्वैरिष्टकाः उपदधाति प्रजापतेर्विस्रस्तस्य यानि लोमान्यशीर्यन्त ता इमा।
ओषधयोऽभवन्नथास्मात्प्राणो मध्यत उदक्रामत्तस्मिन्नुत्क्रान्तेऽपद्यत ॥ सोऽब्रवीद्
यस्मान्माऽधूर्वीदिति यदब्रवीद्धूर्वीन्मेति तस्माद्धूर्वा धूर्वा ह वै तां दूर्वेत्याचक्षते
परोक्षं परोक्षकामा हि देवास्तदेतत्क्षत्रं प्राणो ह्येष रसो लोमान्यन्या ओषधयस्तान्य
स्मिन्नुपदधत्सर्वा ओषधीरुपदधाति ॥ तं यत्र देवाः समस्कुर्वंस्तदस्मिन्नेतं प्राणं
रसं मध्यतोऽदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति मा अस्यात्समूलामाग्रां कृत्स्नतायै यथा
स्वयमातृण्णाया उपहिता भूमिंस्पृशा यादेवमुपदध्यात् इमाः स्पृशैवैतां जायन्तरमा

ब्रा० मतुप्ररोहन्ति १२ नामतेनाङ्गं स्वयमातृण्णायाउदधाती यं वै स्वयमातृण्णानन्तर्हिता
व० स्तदस्याऊषधीर्दधाम्मृतमुपवन्नास्तदस्याऊषधीर्दधाति १३ काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती
४७ परुषः परुषस्परीति काण्डात्काण्डाद्ध्येषा पर्वणः पर्वणः प्ररोहत्येवा नो दूर्वे प्रतनु।
47
सहस्रेण शतेन चेति यथैव यजुस्तथा बन्धुः १४ या शतेन प्रतनोषि। सहस्रेण वि।
रोहसीति शतेन ह्येषा प्रतनोति सहस्रेण विरोहति तस्ये देवीष्टके विधेम हविषा वय
मिति यथैव यजुस्तथा बन्धुर्द्वाभ्यामुपदधाति तस्योक्तो बन्धुः सादयित्वा सूददोह। ४७
साधिवदति तस्योक्तो बन्धुः १५ अथ द्वियजुषमुपदधाती। इन्द्राग्नी अकामयेतां स्व

र्गं लोकमभियावैनितान्वेनामिष्टकामश्रयन्तो ह्वियजुष्मिमामेवैतामुपदधाति।
नात्रुपधाया सैषप्रतिष्ठायै स्वर्गाल्लोकमेनान्तश्चैवैतद्यजमानो यद्धियजुष्मुपदधा
ति येन रूपेणायनर्महृत्वेन्द्राग्नी स्वर्गल्लोकमेनान्तेन रूपेणैनत्कर्महृत्वा स्वर्गं लो।
कमयानीति सायद्धियजुष्मोमहेष्टेनात्वेवते अपश्यन्तां यदेवद्धियजुष्मुपदधातिय
जमानो वै हि यजुः १६ तदाहुर्यदसावेव यजमानो योऽसौ हिरण्मयः पुरुषोऽथ क एत।
मस्येष्टकं रूपमिति दैवो वा अस्य स आत्मा मानुषोऽयं तद्यत्स हिरण्मयो भवत्यमृतं वा
अस्य तद्रूपं देवरूपममृतं हिरण्मयमथ यदिष्टकः कृता भवति मानुषं ह्यस्येदं।

ब्रा॰ रूपं १७ स यदमूमेवोपदध्यान्नेमामपशीर्ष्णीं ह्याभिप्रेदास्माल्लोकाद्यजमानः प्रयाद्
च॰ थ यदिमामपशीर्ष्णीं हियदेवास्येदस्मात्प्रष्टं रूपं तदस्मैतदपशीर्ष्णीं हितयोद्वानेना।
५८ त्मना सर्वमाप्नुवेति १८ स यच्चान्नूपदध्यात्त्वद्दैतन्नैव मात्मानमप्रजानीयाद्य
यदनूपदधाति तथो हैतन्नैवमात्मानमनुप्रजानाति तमात्मनमनन्तर्हितान्ह्वैष्टकायाउप
दधाति पशवो वै हृद्वैष्टका यजमानस्तमप्सु प्रतिष्ठापयति १९ तदाहुः। कथम।
स्येनात्मनोऽपशीर्णेन संततावध्यवच्छिन्नौ भवत इति प्राणो वै स यमात्मणा प्राणो ह ५८
वैष्टका यजमानो हि यज्ञः स यदनन्तर्हिताः स यामात्मणा येह्वैष्टका उपदधाति

48

प्राणोनैवतत्प्राणंसन्तनोतिसंदधात्यथयदनन्तर्हितांहरेष्टकांयेद्वियजुष्मत्युप
दधातिप्राणोवैस्वयमातृण्णाव्यानोद्वियजुस्तेवसुहृदय्यनावान्मानौप्राणेनसंतता
वव्यवच्छिन्नोभवतः २ यास्तेअग्नेसूर्येरुचोद्यावादेवाःसूर्येरुचश्मिरुचंरुच।
मिश्वस्ततवमैकगामस्ततवमेवास्मित्रेतत्स्थानिद्धाभ्यामुपदधातितस्योक्तोमन्धुरथो
द्वयंश्वेवैतद्रूपमस्त्वायस्मात्पियिवास्तूद्दोह्मायिद्दतितस्योक्तोमन्धुः २१ अथ
रेतःसिचाउपदधातीमौवैलोकौरेतःसिचाविमौद्यवलोकौरेतःसिंचतइतोवाऽयं।
यमूर्ध्वंरेतःसिंचतिधूमंसाम्रव्रहृष्टिर्भवतितामसाववृतोवृष्टिवत्तादिमासन्तरे।

ब्रा. णप्रजाः प्रजायन्ते तस्मादिमौ लोकौ रेतःसिचौ २२ विराड्ज्योतिर्धारयदित्ययं वै लोको
च. विराड्ढ्यस्मिन्नग्निर्ज्योतिर्धारयति स्वराड्ज्योतिर्धारयदित्यसौ वै लोकः स्वराड्ढ्यमुष्मादित्यं
५९ ज्योतिर्धारयति विराड्ढ्येमौ लोकौ स्वराड्ढूनानोपदधाति नानाहीमौ लोकौ सकृत्सा
49 दयति समानन्तत्करोति तस्मादु ह नयोर्लोकयोरन्ताः समायन्ति २३ यद्वेव रेतःसि
चाउपदधाति । एतौ वै रेतःसिचौ यम्स्याएतौ भवतः स एव रेतःसिंचति विराड्ज्योति
र्धारयन्स्वराड्ज्योतिर्धारयदिति विराड्ढ्येमा वाएतौ स्वराड्ढ्रौ तावेत ज्योतिर्धारयतोरे ५९
त एव प्रजातिरेकधा नोपदधाति नानाहीमा वाएतौ सकृत्सादयति समानन्तत्करो ।

तितस्मान्ममान्तसंमयलौकेअनन्तर्हितेद्वियजुषमुपदधातियजमानोवैद्वियजुरन
न्तर्हितोतयजमानारात्रौदधाति २४ अथविश्वज्योतिषमुपदधात्यग्निर्वैप्रथ।
माविश्वज्योतिरग्निर्ह्येवास्मिंल्लोकेविश्वंज्योतिरग्निमेवैतदुपदधातितामनन्तर्हिता
ं रेतःसिग्भ्यामुपदधातीमौवैलोकौरेतःसिचावनन्तर्हितं तदाभ्यांलोकाभ्या
मग्निंदधात्यनन्तरेवोपदधात्यन्तरेवहीमौलोकावग्निः २४ यद्देवविश्वज्योतिषमुप
दधाति।प्रजावैविश्वज्योतिःप्रजाह्येवविश्वंज्योतिःप्रजननमेवैतदुपदधातिताम।
वन्तर्हितांरेतःसिग्भ्यामुपदधात्येतेवैरेतःसिचावन्तर्हितान्तदाभ्यांप्रजाति

ब्रा॰ स्थानन्तरेवोपदधात्यनन्तरेवास्मात्प्रजाः प्रजायन्ते २६ प्रजापतिस्त्वा सादयत्विति।
च॰ ति। प्रजापतिर्ह्येतां प्रथमां चितिमपश्यत्पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिष्मतीमिति पृष्ठे ह्ययं पृ
प॰ थिव्यै ज्योतिष्मानग्निः २७ विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायेति प्राणो वै विश्वं।
ज्योतिः सर्वस्मा उ वा एतस्मै प्राणो विश्वं ज्योतिर्यच्छेति सर्वं ज्योतिर्यच्छेत्येतदग्निष्ट
ऽधिपतिरित्यग्निमेवास्या अधिपतिं करोति सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो
बन्धुः २८ अथर्त्तव्ये उपदधाति। ऋतव एते यदृतव्ये ऋतूनेवैतदुपदधाति मधुश्च। प॰
माधवश्च वासन्तिकावृतू इति नामनी एनयोरेते नामभ्यामेवैने एतदुपदधाति।

50

हेरष्टकेभवतोद्वौहिमासावृतुः सकृत्स्नादेवमेतत्तदृतुंकरोति २९ तद्यदेतेनग्रत्रो
पदधातिसंवत्सरएषोग्निरिमउलोकाः संवत्सरस्यायमेवलोकः प्रथमाचिति
रयमस्यलोकोवसन्तऋतुस्तद्यदेतेनग्रत्रोपदधातियदेवास्यैतेनआत्मनस्तदस्मिन्ने।
नप्रतिदधातितस्मादेतेनग्रत्रोपदधाति ३० यद्वेवैतेनग्रत्रोपदधातिप्रजापतिरेषो।
ग्निः संवत्सरउप्रजापतिस्तस्यप्रतिष्ठैवप्रथमाचितिः प्रतिष्ठोअस्यवसन्तऋतुस्त
द्यदेतेनग्रत्रोपदधातियदेवास्यैतेनआत्मनस्तदस्मिन्नेतेनप्रतिदधातितस्मादेतेनग्रत्रोप
दधातितेअनन्तर्हितेविश्वज्योतिषउपदधातिप्रजावैविश्वज्योतिरनन्तर्हितास्त।

ब्रा॰ यजाञ्जनभ्योऽदधानितस्माद्यजाञ्जन्नेवोपप्रजायन्तञ्जनत्वभिसुवर्गाभेनंतःमपश्य
चे॰ न्स्तमभिर्जातम् ॥ १ ॥ अथाषाढामुपदधातीयंवाषाढेमामेवैतदुपदधातितांपू
५८ र्वार्द्धेउपदधातिप्रथमाहीयमसृज्यत ॥ २ ॥ सायदषाढानामदेवाश्चासुराश्चोभये
प्राजापत्याअस्पर्द्धन्ततेदेवाएतामिष्टकामपश्यन्नषाढामिमामेवतामुपादधत
तामुपधायासुरान्त्सपत्नान्भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादसहन्तयदसहन्ततस्मादषा।
ढातथैवैतद्यजमानएतामुपधायद्विषन्तंभ्रातृव्यमस्मात्सर्वस्मात्सहते ॥ ३ ॥ यद्वे
वाषाढामुपदधाति।वाग्वाअषाढावाचैवैतद्देवाअसुरान्त्सपत्नान्भ्रातृव्यानस्मा ५८

त्सर्वस्मादसहन्ततथैवैतद्यजमानोवाचैवद्विषन्तंभ्रातृव्यमस्मात्सर्वस्मात्सहते।
वाचमेवैतद्देवाउपादधततथैवैतद्यजमानोवाचमेवोपधत्ते २४ सएषवामभृत्प्रा।
णोवैवामंयद्धिकिञ्चप्राणीयत्तत्सर्वंबिभर्त्तितेनैषवामभृद्वाग्ववेववामभृत्प्रा
णोवैवामंवाविवैप्राणेभ्योऽन्नंधीयतेतस्माद्वामभृत् २५ नयतेमसर्वैप्राणायदृष्टा।
ढातांशीर्ष्णोह्युपदधातिशिरस्तत्प्राणानांस्थानंतस्मादिमेशिरस्तत्प्राणास्तान्नानया
यजुष्मत्येष्टकयापुरस्तात्प्रत्युपदध्याद्देनप्राणाञ्चितौनेत्प्राणानपिदध्यानीति २६ यद्व
पश्चाःपञ्चपुरस्तादुपदध्यादन्नमापोनपिहितावाअन्नेनप्राणास्तामनन्तिहि।

ब्रा० तास्तव्यास्याशुपदयान्ततदात्मंप्रतिष्ठापयतिसेयंवागन्नत्रप्रतिष्ठितावदति १७
च० नदाद्दृ। यंस्मज्ञाविष्क्र्योतिर्वागघाहाथकस्मादन्तेरेणर्भेवोऽउपदधातीतिसंवत्स।
५२ रोवाअन्तवोसंवत्सरेणनत्यनाम्योवाचमन्नहृधानितस्मात्संवत्सरवेलायांप्रजा
वाचंप्रवदन्ति १८ अषाढासिसहमानेत्या। सहन्तश्येतयादेवाअसुरान्सहस्वारातीः
सहस्वपृतनायतइतियथैवयजुस्तथाबन्धुः सहस्रवीर्यासिसामाजिन्वेतिसर्वंवै।
सहस्रंसर्ववीर्यासिसामाजिन्वेत्येतत्तस्मादपिवासहदोहसाधिवदन्तितस्योक्तोब।
न्धुः १९ नदाढ्ढः। कस्मादभिसवमान्हमन्वाऽइष्टकाऽउपधीयन्तेप्राच्याएतादृतिदैवे ५२

52

वौयोनीइतिहस्माहदेवयोनिरन्योमनुष्ययोनिरन्यःप्राचीनप्रवणावैदेवाःप्रती।
चीनप्रवणामनुष्यास्तद्देवताःप्राचीमुपदधातिदेवयोनावेवैतद्यजमानंप्रजन
यति ४ ब्राह्मणम् २ तृतीयःप्रपाठकःसमाप्तःकण्डिकासंख्या ८ कूर्ममुप
दधातिरसोवैकूर्मोरसमेवैतदुपदधातियोवैसएषांलोकानामप्सुप्रविद्धोरसआसीत्प।
राङ्सोऽभ्यक्षरत्तमपश्चकूर्मस्तमेवैतदुपदधातियावान्वैरसस्तावानात्मासएव
मेवलोकः १ तस्ययदधरंकपालमयंसलोकस्तत्प्रतिष्ठितमिवभवतिप्रतिष्ठि
तइवह्ययंलोकोथयदुत्तरंसाद्यौस्तद्व्यवगृहीतान्तमिवभवतिव्यवगृहीता।

ब्रा. न्नेवद्वितीयोरथ्यपदन्तरान्तदन्तरिक्षंसमपद्यस्मस्वलोकाद्यस्मान्नैवैतल्लोकान्नुपदधा

चृ. ति २ तम्परनक्ति। द्युम्नामपुनाकृतेनतदपिदैवास्यलोकस्यरूपंक्रतमन्तरिक्षस्य।

५२ धूमस्त्वस्वैनैवैनमेतद्रूपेणसमर्द्धयत्यथोदपिदैवास्यलोकस्यरसोऽद्भुतमन्तरिक्षस्य

मधस्त्वस्वैनैवैनमेतद्रसेनसमर्द्धयति ३ मधुवाताऋतायतइति। यावैदेवताऋ

गम्यनूक्सायायजुःसैवदेवातासर्वौदेवतातद्यजुस्तद्वैतन्महद्वैवषत्रिचोरसोवैम।

धुरसमेवास्मिन्नेतद्दधातिगायत्रीभिस्तिसृभिस्त्रयोलोकामधुः ४ सयत्कूर्मोना ५२

मेतिद्वैरूपंकृत्वाप्रजापतिःप्रजाअसृजतयदसृजताकरोत्तद्यदकरोत्तस्मात्कूर्मः

कश्यपोवैकूर्मस्तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप्यइति ५ सयः सकूर्मोसौस।
आदित्यममुमेवैतदादित्यमुपदधातितंपुरस्तात्प्रत्यंचमुपदधात्यमुंतदादित्यंपुरस्ता
त्प्रत्यंचंदधातितस्मादसावादित्यः पुरस्तात्प्रत्यङ्धीयतेदक्षिणतोषाढायैवृषवि।
कूर्मोयोषाषाढादक्षिणतोवैवृषायोषामुपशेतेरत्निमात्रेरत्निमात्राद्धिवृषायोषा
मुपशेतेसैषासर्वासामिष्टकानामसाढीयदषाढैनत्सैतेदक्षिणतः सन्त्सर्वासामि
ष्टकानांदक्षिणतोभवति ६ यद्वेवकूर्ममुपदधाति।प्राणोवैकूर्मः प्राणोहीमाः
सर्वाः प्रजाः करोतिप्राणमेवैतदुपदधातितम्पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपदधातिपुरस्ता।

ब्रा· नत्यत्यन्वं प्राणान्स्थापितिस्मात्स्वरस्मात्मानं प्राणो धीयते त्रुरुषमभ्याहृत्तं यजमानेन।
च· स्याणान्स्थानिद्दक्षिणतो बाहा ये प्राणो वै कूर्मो वा गन्धाद्दाश्राणो वै वा वोत्तृषा प्राणे
५४ मिथुनं ७ अपाङ्क्षु मध्यन्सीदेमेतानद्धायांगोभिष्टं यत्रेवपतन्नपतिमानावास्तृयोभितापी
माग्निर्वैश्वानरः इति मेव वा अस्तृयोऽहिङ्सीन्मोऽग्निर्वैश्वानरः इत्येतद्दक्षिणतः पशवः प्रजा
अनुवीतस्वेतीमा वै सर्वाः प्रजा या अश्मा अश्का स्ता अग्निष्ठा अनन्तानां अनुवीतस्वेत्ये।
नद्दृढ्वा तिर्याह्युहिः सचतामिति यथैवैनं दृव्याहुहिरन्नु सचैनेवमेनदाह ८ अथैन
मेजयति। त्रीन्त्समुद्रान्त्समसृपत्स्वर्गानितीमे वै त्रयः समुद्राः स्वर्गा लोकास्तानेष ५४

54

कूर्म्मो भूत्वात्र सं समसर्प्पद्यां पतिर्वृषभ इष्टकानामित्यपां ह्येष पतिर्वृषभ इ
ष्टकानां पुरीषं वसानः सुकृतस्य लोक इति पशवो वै पुरीषं पशून्वसानः सुकृतस्य ।
लोक इत्येतत्तत्र गच्छ यत्र पूर्वे परेता इति तत्र गच्छ यत्रैतेन पूर्वे कर्म्मणा गता इत्येतत् ९ मही
द्यौः पृथिवी च न इति । महती द्यौः पृथिवी च न इत्येतदिमं यज्ञं मिमिक्षतामितीमं यज्ञम
वतामित्येतत्पिपृतान्नो भरीमभिरिति बिभृतान्नो भरीमभिरित्येतद्द्यावापृथिवीभ्यामेवै
नमेतदुपदधाति द्यावापृथिव्यौ ह्येष कूर्म्मः १० त्रिभिरुपदधाति । त्रय इमे लोका अथो त्रि
वृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुपदधाति त्रिभिरभ्यनक्ति तस्यहूसो

ब्रा. क्रोमंपुरवकाग्रथस्ताद्ग्वन्नणवकायुणविश्वाहापोवाग्रवकाग्रपामेवैनमेतन्मध्यतोदधा
चे. तिसादयितावाम्रहद्रोहसाथिवदतितस्योक्रोमन्युः ॥ अथोलूखलमुसलेउपदधा।
५५ ति। विष्णुरकामयतान्नादःस्यामितिसएतेऊर्केअपश्यदुलूखलमुसलेतेउपाधत्त
तेउपदधायायान्नादोभवत्सथैवैतद्यजमानोयदुलूखलमुसलेउपदधातियेनरूपेण।
यत्कर्मकृत्वाविष्णुरन्नादोभवत्तेनरूपेणतत्कर्मकृत्वान्नादोसानीतितदेतत्सर्वमन्नं
यदुलूखलमुसलेउलूखलमुसलाभ्यांह्येवान्नंक्रियतउलूखलमुसलाभ्यामद्यते ५५
॥ तेरेतःसिचोर्वेलयोपदधाति। पृष्टयोवैरेतःसिचौमध्यमुपृष्टयोवैमध्यतएवास्मि।

त्रेनेदत्रंदधात्स्मात्रेऽत्नरमेवास्मादेतदन्तरंदधात्यरत्निमात्रेऽरत्निमात्राध्यन्नमध्यते १२
प्रादेशमात्रेभवतः।प्रादेशमात्रोवैगर्भोविस्नुरत्नमेतदात्मसंमितमेवास्मिन्नेतदन्तर
धातियद्वाआत्मसंमितमन्नंतदवतितन्नहिनस्तियद्भूयोहिनस्तितद्यत्कनीयोनत
दवति १४ औदुम्बरेभवतऊर्ग्वैरसउदुम्बरऊर्जमेवास्मिन्नेतत्संदधात्यथोसर्वेह्येते
वनस्पतयोयदुदुम्बरस्तदुपदधत्सर्वान्वनस्पतीनुपदधातिरेतःसिचावैलयेमेवेरे।
तःसिचावनयोस्तद्वनस्पतीन्दधातितस्मादनयोर्वनस्पतयश्चन्तःसन्तिभवतिच।
नस्तोवैदिशःसर्वास्तद्दिक्षुवनस्पतीन्दधातितस्मात्सर्वासुदिक्षुवनस्पतयोमध्येस

श्री॰ गृहीतं भवत्सलावलरूपनाय ॥५॥ यद्वेवाल्लबलमुक्ते उपदधाति । प्रजापतेर्विसृ ।
ब॰ स्तात्प्राणो मध्यत उदचिक्रमिषत्तमेतेनागृह्णन्तस्मात्प्राणोऽन्नेन गृहीतो यो ह्येवा ।
५९ न्नमत्ति स प्राणिति ॥६॥ प्राणो गृहीतोऽस्मादन्नमुदचिक्रमिषत्तत्प्राणेनागृह्णन् ।
स्तस्मात्प्राणेनान्नं गृहीतं यो ह्येव प्राणिति सोऽन्नमत्ति ॥७॥ एतयोरुभयोर्गृहीतयो ।
56 रस्मादूर्गुदचिक्रमिषत्तामेताभ्यामुभाभ्यामगृह्णन्तस्मादेताभ्यामुभाभ्यामूर्गृ ।
हीता यो ह्येवान्नमत्ति स प्राणिति स ऊर्जयतीति ॥८॥ ऊर्जि गृहीतायां तस्मादेते उभे उ
दचिक्रमिषतां ते ऊर्जागृह्णन्तस्मादेते उभे ऊर्जा गृहीते यं ह्येवोर्जयति स प्राणिति ५६

सोत्वमति १४ तास्मान्येनान्योन्येनगृहीतानि। तान्यमन्योन्येनगृहीतान्यापाद्।
यतत देतद्वं प्रपद्यमानं सर्वे देवा अनुप्रापद्यन्ताल्लजीवनं दीदं सर्वम् २·
नदेषश्लोकोभ्युक्तस्तद्धेसप्राणोभूवदितितद्धिसप्राणोभवन्महान्भूत्वाप्रजाप
तिरितिमहान्हिसमभवद्यदेनमेतेदेवाः प्रापद्यन्तभृत्तोभृत्तथ्याविवेतिप्राणा
वैभृत्तोऽन्नंभृत्तथ्यापतस्त्वैविवेत्येतद्यत्प्राणाणान्यायस्तुरीस्यात्मावैपूर्यंहैप्राणान्मा
णयतस्मात्माणदेवाअथयत्प्रजापतिःप्राणयतस्मादुप्रजापतिःप्राणोयोवैसप्रा
णएषसागायत्र्यथयतदत्रमेषसविसृष्टैवनाययासोगोपम्सउदमरः २१ सोम्व

ब्रा॰ वी।दयमावमासर्वस्मात्पाप्मनउद्भार्षीदितियदब्रवीदुद्भार्षीन्मेतितस्मादुडुंभरउडुं
च॰ भराह्वैतमुडुम्बरइत्याचक्षतेपरोक्षंपरोक्षकामाहिदेवाउरुमेकरदितितस्मादुरू।
५८ करमुरुंकरंह्वैतदुलूखलमित्याचक्षतेपरोक्षंपरोक्षकामाहिदेवाःसैषासर्वेषां
प्राणानांयोनिर्यदुलूखलंशिरोवैप्राणानांयोनिः २२ तत्प्रादेशमात्रंभवति।
प्रादेशमात्रमिवहिशिरस्थतःसक्तिभवतिचतःसक्तोवहिशिवोमध्येसंगृहीतंभव
तिमध्येसंगृहीतमिवहिशिरः २३ तंयत्रदेवाःसमस्कुर्वंस्तदस्मिन्नेतत्सर्वंमध्यतो ५८
दधुःप्राणमन्नमूर्जन्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधातिरेतःसिचोर्वेलयापृष्ठ्योवैरेतःसिचौ

मध्यमुपैष यो मध्यतः पवमानस्मिन्नेवैतन्मध्यतं दधाति २४ विष्णोः कर्माणि पश्यतेति
वीर्यं वै कर्म विष्णोर्वीर्याणि पश्यतेत्येतद्यतो व्रतानि पस्पश इत्यन्नं वै व्रतं यतो
वै स्पाशयांचकार इत्येतदिन्द्रस्य युज्यः सखेतीन्द्रस्य ह्येष युज्यः सखा हि देवमयोप
दधाति हैनमुखमुपलेमकस्माद्यति समानल्लक्षरोति समानं ह्येतदन्नमेवास्मा
दयितव्यास्मद्दोहमाधिवदति नसोक्षोमन्युः २५ अथोखामुपदधाति। योनिर्वा
उखा योनिमेवैतदुपदधाति नाभ्युखामुपदधात्यन्तरितं वा उलूखलं यद्धि किं
वास्याऽन्नमन्तरितमेव तन्मध्यं वा अन्तरितं मध्यतस्तद्योनिं दधाति तस्मात्सर्वै।

ब्रा॰ षां भूतानामध्यक्षो योनिरपि वनस्पतीनां २६ यद्देवो लोकमुपदधाति । यो वै स प्रजाप
च॰ तिरग्निः स एष सोऽविमे वै लोका अथ वै इमे लोकाः प्रजापतिस्तामुल्लंखिल उपदधाति
५८ तदेनमेतस्मिन्त्सर्वस्मिन्प्रतिष्ठापयति प्राणेनर्ध्योपतस्मादेवैनमेतत्सर्वस्मा ।
त्स्वत्ताद्धितन्दधाति २७ अथो पशव्यां पिस्मा । लोकभाजमुखो कृत्वा पुरस्तादुत्वाया
उपतिष्ठपरोक्षदेनस्मै लोकस्तथो ह्यस्यैषा नत्लरिता भवति २८ तदाहुः । कथम ।
स्यैषापक्काशृतोपहिता भवतीति यद्देवयजनकृतानेनाथो यद्दे किं चैतमग्निं वेष्टा । ५८
नरमुपतिगच्छतितनपववनयक्कं शृतमुपहितं भवति २९ ध्रुवासि यफ्रणेतिन

सोक्रोमधुरितोज्ञेतेप्रथममेभ्योयोनिभ्योअथिज्ञानवेदाऽश्येतेभ्योद्वियोनिभ्यः
प्रथमंज्ञानवेदाअज्ञायतसमगायत्र्यात्रिष्टुभानुष्टुभाचदेवेभ्योहव्यंवहतप्रज्ञान
त्रियेत्यैर्बापबक्रन्दोभिर्देवेभ्योहव्यंवहतिप्रज्ञानत् १· उद्गायेरमसहस्रहमेधु
ष्क्रउज्जैअपत्यायेत्येतस्मैसर्वस्मैरमकेमेतत्तस्मादसिसहराऽसीतिसमस्माद्दुःखेषु।
सराहुसारस्वतौनोनौसौप्रावतामितिमनोवैसरस्वान्वाक्सरस्वत्येतौसमस्वताउ।
सौतेतौवाप्रावतामितिस्येनहाऽस्माश्नुपदधातितस्योक्रोमन्युरथ्योहायः श्रेष्ठेवेनहूपम
बापयसादयितामसदद्दोहमापिवदतितस्योक्रोमन्युः २। प्रथैनामभिज्ञहोम

ब्रा॰ च॰ ५९

तद्यदस्यामेतत्पूर्वं रेतः सिक्तं भवति सिक्तमात्मन्देतदभिकरोति तस्माद्योनौ।
रेतः सिक्तमभिक्रियत आज्येन जुहोति स्रुवेण स्वाहाकारेण द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां।
गायत्रीभ्यां तस्योक्तो बन्धुः १२ अग्ने घृताहुतियेन वा घृतादिदेवहूतमानिति घृत।
वतीभ्यामिदमेवैतद्योनौ रेतो युनक्ति तस्माद्योनौ रेतो युक्तं न निष्पद्यते १३ स यदि।
संवत्सरभृतः स्यादथाभिजुहुयात्सर्वं वैतद्यत्संवत्सरभृतः सर्वं तद्यदभिजुहो
त्यथ यद्यसंवत्सरभृतः स्यादुपैव तिष्ठेता सर्वं वैतद्यदसंवत्सरभृतो सर्वं तद्यदुपति ५९
ष्ठतेऽभि त्वेव जुहुयात् १४ प्राणो वा एष यदग्निः। सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतस्तस्माद्वाग्रा

59

णः स्वयमातृण्णा श्रोणी हि यज्ञः पृष्ठयोरेतः श्रिवौ कीकसा विश्वज्योतिः ककुदमस्त
ग्रीवा अषाढा शिरः कूर्मो ये कूर्मे प्राणा ये शीर्षन्याः प्राणास्तेन २५ तमापनमित
रुह्य शाच विनोत्य सो वा आदित्य एषो ग्निरमुत्र दादित्यमितऊर्ध्वं सा ज्वलयति तस्मा
दसावादित्य स्तऊर्ध्वः शाह्रीयते २६ अथैनं प्रसलव्या वर्तयत्यमुत्र दादित्यमप्रसल
व्यावर्तयति तस्मादसावादित्य इमांल्लोकान्प्रसलव्यमनुपर्येति २७ उदरमुखा योनि
रुल्खलमुत्तलसो वा भवमुधरमुत्लूखलमुत्तरं स्युदरमधरा योनिः शिश्नमुसलेन
हृत्नमिव भवति हन्नमिवद्धि शिश्नं नहिति तत्उपदधाति दतिणतो वैहषा यो षाउ

ब्रा॰ पशोरेतद्यद्वै पशोः सक्थ्नतस्मात्तंतद्दृढंष्कालस्यवापतस्योत्तरोह्युदाहितततरोभवति।
च॰ पशुरेषयदग्निस्तस्मात्पशोः सक्थ्निस्योत्तरः क्रतिकत्त्रतततरोभवति १८ ब्राह्मणम्।
९॰ पशुशीर्षाण्युपदधाति। पशवो वै पशुशीर्षाणि पशूनेवैतदुपदधाति तान्मुखा।
याउपदधातीमे वै लोका उखा पशवः पशुशीर्षाण्येष्वेतल्लोकेषु पशून्दधाति त
स्मादिमेषु लोकेषु पशवः १ यद्वेवोखायां। योनिर्वा उखा पशवः पशुशीर्षाणि।
योनौ तत्पशून्प्रतिष्ठापयति तस्माद्धीयमानाः पच्यमानाः पशवो नदीयन्ते योनौ ९॰
ह्येनान्प्रतिष्ठापयति २ यद्वेव पशुशीर्षाण्युपदधाति। यावैताः श्रियएतानिता।

60

तिपशुशीर्षाण्यथयानितानिक्रमिष्यामेतास्ताःपंचचितयस्तद्यास्ताःपंचचि
तयइमेतेलोकास्तद्येतइमेलोकाएषाशोलोकोतयइत्वोयोपशुशीर्षाण्युपदधा
त्येतैरेवतच्छीर्षभिरेतानिक्रमिष्याणिसंदधाति २ तान्पुरस्तात्प्रतीचीउपदधाति।
तद्यदेतैताम्प्रजापतिःपशूनालिप्सततस्मालिप्स्यमानाउदविक्रमिषंस्तान्प्राणेषु
समगृह्णात्तान्प्राणेषुसंगृह्यपुरस्तात्प्रतीचआत्मन्नत्यन ४ तद्यापतत्क्रियतेयद्देवा
अकुर्वन्निदंनुसमानेपशवोनोविक्रमिषन्तियदेवंकरोतियद्देवाअकुर्वंस्तत्कर
वाणीत्यथोप्राणेष्वेवैतानेतत्संगृह्यपुरस्तात्प्रतीचआत्मन्न्यधत्ते ५ यद्वेवपशुशी।

ब्रा॰ घाण्युपदध्यादिति। प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयतान्नं सृजेय प्रजा
वं॰ येयेति स प्राणेभ्य एवाधि पशून्निरमिमीत मनसः पुरुषं चक्षुषोऽश्वं प्राणाद्गां श्रो।
६१ त्रादविं वाचोऽजं तद्यदेनान्प्राणेभ्योऽधि निरमिमीत तस्मादाहुः प्राणाः पशव इति।
मनो वै प्राणानां प्रथमं तद्यन्मनसः पुरुषं निरमिमीत तस्मादाहुः प्रथमः पशूनां
61 वीर्यवत्तम इति मनो वै सर्वे प्राणा मनसि हि सर्वे प्राणाः प्रतिष्ठितास्तद्यन्मनसः पुरु
षं निरमिमीत तस्मादाहुः पुरुषः सर्वे पशव इति पुरुषस्य ह्येवैते सर्वे भवन्ति ६ त
देतदन्नं सृष्टं पुरस्तात्प्रत्यगासन्नं यत्तस्माद्यः कश्चान्नं सृजते पुरस्तादेवैत ६१

त्रयमग्नात्संघ्नन्तेन द्वाउलायामुद्दं वाउलोदेनद्वं दधाति ७ अथैषु हिरण्यशा-
कलान्प्रत्यस्यति । प्राणा वै हिरण्यमथ वा एतेभ्यः पशुभ्यः संज्ञप्यमानेभ्य एव प्रा-
णा उत्क्रामन्ति तद्यद्धिरण्यशकलान्प्रत्यस्यति प्राणानेवैष्वेतद्दधाति ८ सप्त प्रत्य-
स्यति । सप्त वै शीर्षन्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधात्यथ यद्धि पंच पशवः स्युः पंचैव कृत्वः
सप्त सप्त प्रत्यस्येत्पंच वा एतान्पशूनुपदधाति सप्त सप्त वा एकैकस्मिन्पशौ प्राणाः ।
तानेष्वेतत्सर्वेषु प्राणान्दधाति ९ तदु हैके पि । यद्येकः पशुर्भवति पंचैव कृत्वः सप्त सप्त
प्रत्यस्यन्ति पंच वा एतान्पशूनुपदधाति सप्त सप्त वा एकैकस्मिन्पशौ प्राणास्तदेषु स

ब्रा· दैवेषु प्राणान्तरधमाऽतिनिनक्याऽक्रयोदेतस्मिन्नैव शोसर्वैषामपशूनाः ह्यस्तयदेतस्मिन्नूतय।
व· स्यतिनदैवेषु सर्वैषु प्राणान्तरधाति १० सुवेप्रथमंस्त्रमस्याति। समप्यक्तवतिसरिलोन
६२ धेनाऽस्यत्रैवेधेनास्तदिदं समप्स्यावमभिसं सवमनतहदामनसासूयमानाऽस्य।
नवैहृदयेनमनसामनात्रंभूतंयऋक्तसमाभृतस्यथाराग्रभिचाकशीमीतियापवै
62 तस्मिन्नग्नावालीदेघ्नभवतितापनदाहहिरण्ययोवतसोमध्येग्रेरितियएवैष।
हिरण्मयः पुरुषस्तमेतदाह ११ अवेत्वेतीह। प्राणो वा अश्वः प्राणेन सर्वे निरूचे त्वेती ६२
ह प्राणो वैरूपाणाणेनहिरोवतेथोप्राणायदीदं सर्वं रोचते भासे त्वेतीह ज्योतिषे।

वेतीह भास्वतीहीमे ज्योतिष्मती चक्षुषी अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वा-
नरस्य चेतीहाग्निर्ज्योतिषा ज्योतिष्मान्रुक्मो वर्च्चसा वर्च्चस्वानितीह विश्ववतीभ्यां
विश्वं हि सोत्र १२ अथ पुरुषशीर्षमुपदधाति । सहस्रयम्येवैनदेतत्सहस्रस्य प्रमासि ।
सहस्राय त्वेति सर्वं वै सहस्रं सर्वस्य दातासि सर्वस्मै त्वेत्येतत् १३ अथैनानुपद-
धाति । पुरुषं प्रथमं पुरुषं ह्यनु शीर्षाणामपादध्याति मध्ये पुरुषमभित इतरान्पशून्पुरु-
षन्तम्पशूनाम्मध्यतो दध्याति तस्मात्पुरुषः पशवः पशूनाम्मध्यतोता १४ अथ स्रुच्या-
वित्योन्नयति । यतस्पान्तं हि श्रयेत्तोपश्रुद्दधाति तस्मादेतस्मान्दिशः पत्तोपशुभूयिष्ठो १५

ब्रा॰ गां वाजं त्वद्दति गाम्। एतस्माद्धि प्रयन्ति पशवस्थानि तस्मादेतस्यां दिशि प्रयन्ति पशवो भूयि
च॰ ष्ठाः १९ पयसि पुरुषस्य पदं स्थापति। पशवो वै पयो यजमानं तत्पशुषु प्रतिष्ठापयत्या
६२ दित्यं गर्भम्पयसा समङ्ग्धीत्यादित्यो वा एष गर्भो यत्पुरुषस्तम्पयसा समङ्ग्धीत्येतत्सह
स्रस्य प्रतिमां विश्वरूपमिति पुरुषो वै सहस्रस्य प्रतिमा पुरुषस्य ह्येव सहस्रं भवति
परिवृङ्धि हरसा माभिमंस्था इति पर्य्येनं वृङ्ग्धि हिंसा मैनं हिंसीरित्येतच्छतायुषं।
कृणुहि चीयमाना इति पुरुषं तम्पशूनां शतायुं करोति तस्मात्पुरुष एव पशूनां
शतायुः २० अथोत्तरतोऽश्वं वातस्य जूतिमिति वातस्य वा एष जूतिर्यदश्वो वरुण ६३

स्मनाभिमिति वा अहणो ऽग्नयो ऽश्वत्रसानां समित स्म स ध्रुः स्मापो वै सरिरमस्तत्रा उ
वा अश्वः शिशुर्नदीनां हरिमद्रिबुध्नमिति गिरिर्वा अद्रिर्गिरिबुध्ना उ वा आपो ऽग्ने।
मा हिंसीः परमे व्योमन्निति इमे वै लोकाः परमं व्योमेषु लोकेष्वेनं मा हिंसीरि।
त्येतत् १८ अथ दक्षिणतो ऽजाम्। मजस्रमिन्दुमरुषमिति सोमो वा इन्दुः सैष सो।
मो ऽजस्रो यदग्निर्भुरण्युमिति भर्तारमित्येतदग्निमीडे पूर्वचित्तिं नमोभिरित्यग्निर्वै।
गौः पूर्वचित्तिमिति प्राचं ह्येनमग्निं हरन्ति प्राञ्चमुपचरन्ति स पर्वभिर्ऋतुशः कृ।
पमानइति यद्वा पर्वशो यतेऽथ पर्वभिर्ऋतुशः कल्पते गां मा हिंसीरदितिं वि

गन्नमितिविराड्वैगौरन्नंवैविराडन्नमुगौः ॥१९॥ अथोन्नमनोविंवरूत्रींत्वष्टुर्वरुणस्यना।
ग्रा॰ भिमितिवारुण्यावदितामाश्रीचाविरविंजज्ञानांरजसःपरस्मादितिश्रोत्रंवैपरंरजो
च॰ दिशोवैश्रोत्रंदिशःपरंरजोमहींसाहस्रीमसुरस्यमायामितिमहतींसाहस्री।
६४ मसुरस्यमायामित्येतदग्नेमाहिंसीःपरमेव्योमन्नितीमेवैलोकाःपरमंव्योमएषुलो
64 केष्वेनंमाहिंसीरित्येतत् ॥२०॥ अथयदतिगलोजं। योअग्निरग्नेरध्यजायतेत्यग्निर्वाप
शोकोग्नेरध्यजायतशोकात्पृथिव्याउतवादिवस्परीतियद्वैप्रजापतेःशोकादजायत। ६४
तद्दिवश्चपृथिव्यैवैवशोकादजायतयेनप्रजाविश्वकर्माजजानेतिवाग्वाअजोवाचो।

वैप्रजापतिर्विश्वकर्म्मा जनानामग्रेदेवः पशितेत्वृणान्किमति यथैवयजुस्तथाबन्धुः २१
तपतेपशवास्ताज्ञानोपदधाति नानानास्मादयति नानाहृदयोह्यमाधिवदति नानाह्ये
तेपशवः २२ अथपुरुषशीर्षमभिजुहोत्याहुतिर्वैयज्ञः पुरुषंतत्पशूनांयज्ञियंकरो
तितस्मात्पुरुषएवपशूनांयजते २३ यद्वेवैनदभिजुहोति शीर्षंतद्वीर्यन्दधात्याज्ये
नजुहोति वज्रोवाआज्यंवीर्यंवैवज्रोवीर्यमेवास्मिन्नेतद्दधाति स्रुवेणवृषावैस्रुवोवी
र्यंवैवृषावीर्यमेवास्मिन्नेतद्दधाति स्वाहाकारेणवृषावैस्वाहाकारोवीर्यंवैवृषा।
वीर्यमेवास्मिन्नेतद्दधाति त्रिष्टुभावज्रोवैत्रिष्टुब्वीर्यंवैवज्रोवीर्यंत्रिष्टुब्वीर्येणैवास्मिन्ने

ब्रा॰ नद्वीर्यन्नस्पाति ४४ स वा एष देवमनुष्यान्स्वाहाकरोत्या। अग्निर्वा अयमग्निरेतं नः शीर्षकपालं।
वे॰ विदधाय यदिदमन्तरात्मनः शीर्ष्णो वीर्यं तदस्मिन्दधाति ४५ अथो न रमहं देवमनुष्यान्।
६५ स्वाहाकरोति। इन्द्र शीर्षकपालं संधाय यदिदमुपरिष्टाच्छीर्ष्णो वीर्यं तदस्मिन्द।
धाति ४६ चित्रं देवानामुदगादनीकमित्य। सौ वा आदित्य एष शुक्र एष स देवत चित्रं दे
65 वानामुदेत्य नीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेरित्युभयेषां देवत देवमनुष्याणां चक्षु।
राप्रा द्यावा पृथिवी अन्तरिक्षमित्युद्यन्वा एष इमांल्लोकानापूरयति सूर्य आत्मा जगत। ६५
तस्थुषश्चेत्येष ह्यस्य सर्वस्यात्मा यच्च जगद्यच्च तिष्ठति ४७ अथोस्म गौरूपतिष्ठ।

पत्नेह्वै यज्ञेनाग्रजापतिः पशूनालिप्सत तस्यालिप्स्यमाना अश्नो वै स्तेया मे तेनत्मा।
र्गोः स्रुवेण पाप्मानमपहते स्तेनो वै पाप्मा यमेतदेतेनत्मगोः स्रुवेण पाप्मानमपहन्ति २८
तदाहुरेके। अन्तरमेव पशुषु स्रुवमुपदध्यात् सर्वान्तस्मात्सुचमुत्सृजन्तीति न स्रुवेण पाप्मानमप्युपदध्या
न्महा उ तिलेदस्ते स्रुवेण पाप्मानमप्युपदध्यात्यात्रीं स्ति शूर्ध्वस्य स्रुचमुत्सृजन्तीति तामुत्तरेणास।
होपदधाति २९ विपरिक्रामम् स्रुहैके उपतिष्ठन्ते उद्दीचीं स्रुचमुत्सृजामस्तीति ते दस्ते सर्वं।
पाप्मानमनूयन्त उदीचेस्तेनेन कर्माणो उद्धीचोस्रु स्रुचमुत्सृजन्ति ३० माह्यैनेवाग्निमुत्सृजे
दिमिमे वै लोकाः प्राचीनेभ्यः स्वर्गेलोकेभ्यो मत्सिद्धे स्रुवं स्थापति ३१ प्रकृतिकं शतयमश्व।

ब्रा· मग्निर्वैदीयमैवैदिरस्यैतन्नहिह्नौ शुवन्दधात्सुदह्नि· एत्रैनस्माः हतिति हि ध्येपनेपशवस्त।
च· घ्रैनेपशवन्तदेवस्मैद्विनन्नुवन्दधाति ॥१॥ पुरुषस्यप्रथमस्यालभनमितिःतं हि प्रथमम
६६ पद्यातीहतीममन्याहिः सोहिपादंपशुमितिहिपादावपशुर्यत्पुरुषस्तस्माहिः।
सोरिग्येतन्महस्रातोमेधायदीयमानश्रितिहिरएपशकलेर्वोपषसहस्रातोमेधाये
तन्त्रायेतेनमपुमपशुमेधमप्रेन्नपषसेतिकिस्मपुरुषौवैमयुः किंपुरुषमप्रेत्नपषसेनै
तमेवविम्बानस्तन्बोनिषीदेत्यान्माबैनन्नृस्तेनविम्बानश्चात्मानंः स्मपुरुषेयतन्म। ६६
पुन्तेप्सुगरबन्नुयंहिप्सस्तन्तेश्रुगरबनितितन्मयोवशुचन्दधातियंचहेष्टितस्मिंस्य ११

ग्रय्या स्वये। तस्मादाहुः श्रीरेकशफं पशुनामिति एकशफोवाप एषपशुर्यदश्वस्तस्मादाहुः
श्रीरियेतनक निक्रदं त्वाजिनेत्वाजिनेष्विति कनिक्रदोवाप एषवा उत्वाजिनेषु गौरमा
यणमवृनेदिशामीतिनदसे गौरमायणमवृदिशतितेन विवान स्तन्वोनिषीदेति
तेनविवानस्त्मानं स्तस्तुरुषेमेतद्धोयनेष्वयरक्षन्यंहिस्मतत्रेष्वरक्षन्निति
द्धौरेवपुवनदधातियज्ञहेष्टितस्मिंस्त ३३ अथयो रिमंः स्मादसं शान्तथारस्तुन्स
मितिमहद्यशोवाप एतशानयाऽउत्मोयद्धौर्यमानं सरिपमधाऽरतीमेवैलोकाः
सरिपुपजीव्यमानमेषलोकेष्विमेतहतंदुहानामदितिन्तनायेतिद्वनस्मापषा।

ब्रा॰ दितिर्जेनायज्ञहेत्येमाहिङ्सीःपरमेष्ठ्योमस्त्रितीमेवैलोकाःपरमेष्ठ्योमेषुलोकेष्वेतनस्मा
ब॰ हिङ्सीदित्येतद्द्वावयमाणमनुतेदिशामीतितदस्मैगावयमाणमनुतेदिशाति।
६२ त्येतद्विङ्मानस्त्रोनिषीदेतितेनविनानस्रात्मानंसम्भ्रुष्टमेतद्द्वयन्तेस्युरहा।
ब्वन्यंहिस्मत्तन्तेशुग्रच्छविनितद्द्वयेवसुचन्द्यातियज्जहेष्ठिनसिंस्म २४ ग्र
ष्णावे।विमम्रूर्णाग्रुमिरस्रोवलमित्येतद्दरूणस्मानभिमितिवाकरणोऽयविमन्त्वंपा।
स्तूनांहिपदांचतस्रदामिस्तुभयेषांदैहपमूनांनहिपदांवचतस्रदांवनचुःसा। ६२
ज्ञानीप्रथमजत्तनित्रमित्येतद्वाष्टाप्रथमंदूर्पेविंवकारागेमाहिङ्सीःपरमेष्ठ्यो।

67

मत्विनीमेवैलोकाः परमंत्योमेषु लोकेषेनस्मादिद्ं सीरित्येतदुक्तमारण्णमनुते
दिशामोतिनदक्षा उक्तमारण्णमनुदिशतिस्तेन चिन्वा नस्तन्वो निषीदेतितेन वि
वानस्यात्मानं समस्कृत्ष्ठेत्येतदुक्तं तेषु यत्क्वलयं हि छमक्ष्मस्तन्नेषु पूर्व्व विनितदु
क्तं वसुवन्त्यातियं वहेष्ठितस्मिंस्थ १५ अथाजस्मात् जोह्यस्तेनि शोकादिति
यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तदग्नेः शोकादजायत सोग्र पशुं जनितारमग्र इति
प्रजापतिर्वै जनिता सोपशुपत्प्रजापतिमग्र इत्येतत्तेन देवा देवतामग्रमायन्निति वा
स्वाग्नेर्वावा वीवैदेवा देवतामग्रमायंस्तेन रोहमायन्नुपमेष्यामश्रितिस्वर्गो वै लोको

ब्रा. रोहंस्तेनस्वर्गंलोकमायंस्तदुपमेध्यामस्त्वेतच्छरभमारण्यमनुतेदिशामीतितदस्मै ।
व. शरभमारण्यमनुतेदिशतितेनचिन्वानस्तन्वोतिषीदेतितेनेनचिन्वानआत्मानं ।
१८ मस्कुरुषेमेतच्छरभमन्तेशुगच्छतयंद्विष्मस्तन्तेशुगृच्छत्वितितेनच्छरभेवशुचंदधाति ।
यच्चद्वेष्टितस्मिंश्च २६ तदाहुः । यांस्वैतत्प्रजापतिरेतेषांपशूनांशुचंपाप्मानमपाहं ।
68 स्तयतेपंचपशवोभवंस्तएतउत्क्रान्तमेधाअमेध्याअयज्ञियास्तेषांब्राह्मणेनाश्री ।
याल्तानेतस्मान्नित्रिशिदथातितस्मादेतस्मान्नित्रिशियजेअग्नोनवर्णुकोयथैतेभवन्ति २७ १८
प्रत्येमाग्निमुपतिष्ठत । एतद्वाएतद्यथायथंकरोतियदग्नौसामिचितेमद्दिर्वैधेति

तस्मादेवैनत्त्रिर्जुहोति सा या गायत्र्याग्नेय्या तद्यदेवैनत्त्रिर्जुहोति गायत्र्या गायत्रोऽग्निर्यावा।
नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मा एतत्त्रिर्जुहोत्यनिरुक्तया सर्वं वा अनिरुक्तं सर्वेणै
वास्मा एतत्त्रिर्जुहोति यत्त्रिष्टुभैवैनत्तदाह प्रियं धाम यदविष्टमिति यद्वै जातवेदं सर्वमायु
र्वैतत्तस्मादविष्टः १८ नेदविष्टदास्वस्रेति । यजमानो वै दास्वान्नृःपाहीति मनुष्या
वै नरः श्रुणुधी गिर इति श्रुणुतेमां स्तुतिमित्येवैतदाहातो कस्तुतन्नमेति प्रजा वै तो
कं स्वतप्रजाश्चात्मानं चैवैतत् १९ अकृष्टपाग्निं त्वबनेन स्वयमात्मणाम्यधीमाय स्या
उपदध्यात् । यदेतायद्यस्या अथवा एतेभ्यः पशुभ्य आप उत्क्रान्ता भवन्ति तद्यद।

ब्रा॰ पश्या उपदधात्येष्वेवैतमसृत्रपोदधात्यनन्तर्हिताः पशुभ्य उपदधात्यनन्तर्हितास्तस्मा
च॰ त्पशुभ्यो ऽपोदधाति पंच पंचोपदधाति पंच ह्येते पशवः सर्वान्उपदधाति सर्वैनपवैषे।
६९ नद्पोदधाति ४ नयाः पंचदशाष्टका। स्तात्रपश्यावज्रो वा आपो वज्रः पंचदशास्त
स्माघेनापो यन्मपेवचयपाप्मानंघ्नन्ति वज्रो हैवतस्माईस्य पाप्मानमपहन्तितस्मा
69 दृष्टस्प्राचृतोत्र्जेद्यस्मैवज्रः पाप्मानमपदन्तरीति ५। अथयाः पंचोनरा। स्ता।
ऋतव्याः पशवो वै ऋतव्याः स्यत्र्यश्यशवोत्रसृपशोस्मीं संसमध्यवापतेभ्यः पशुभ्यो ६९
मानाः सात्मृक्तान्नानिभवन्तितयघृतव्या उपदधात्येष्वेवैतमसृत्रमाः सानिद

यामनन्तर्हिताः पशुभ्य उपदधात्यनन्तर्हितानि तत्पशुभ्यो मांसानि दधात्यसन्नरा

श्रपस्याभवन्ति मांसानि शश्वद्रस्मात्त्रेतराप्याणोभ्याध्यानि मांसानि ४१ नदाद्ध।

यद्धिमा आपप्लुतानि मांसान्यथयर्क्षेनवकलोमेमन्त्रं वावपशोस्तगात्रेलोमतयछ

न्दधात्युपदधाति सैव पशोस्तत्कलोमायोयान्पमूस्त्वाखापामजलोमानितानि।

लोनिमाह्नोस्याभवन्तनराणि पशुशीर्षाणि मन्स्यानि दिलोमान्यन्तर आत्मायदी

नेरेणयदीनेरेणोतिदस्माद्धशाणिद्विलपः सर्वाणेवयंकृत्स्नान्पशून्संस्कृर्मोरति ४२

यद्देवापस्या उपदधाति। प्रजापतेर्विस्रस्तादापआयैस्ताखिनासविशयदविश

ब्रा॰ वे॰ ७॰

70

त्तस्मादिदं शान्तिस्ता अप्स्वान्तरिक्ष्योध्य्मस्वदन्तर्नो वा अङ्गुलयो नतन्नव वास्मात्ता आपश्चा
यत् ४४ स यः स प्रजापतिर्व्यस्रंसत। अयमेव स योऽयमग्निश्चीयते यथा अस्मात्ता
आप आयंस्तेनास्ता अपस्या स्वे यदेता उपदधाति या एवास्मात्ता आप आयंस्ता अस्मि
न्नेतद्दधाति तस्मादेता अन्नोपदधाति ४५ अथापां त्वेमन्त्सादयामीति। वायुर्वा
अपामेमन्वायौ ह्येवैष इत एत्स्ववामप्यापो यन्ति वायौ तां सादयति ४६ अपां त्वो
द्मन्त्सादयामीत्यो। षधयो वा अपामोद्म यत्र ह्याप उद्यन्ति तदोषधयो जाय ७॰
न्त ओषधिषु तां सादयति ४७ अपां त्वा भस्मन्त्सादयामीत्य। अभ्रं वा अपां भस्माभ्रे

नाᳪंसादयति ४८ अपांत्वाज्योतिषिसादयामीति। विद्युद्वा अपांज्योतिर्विद्युत्येवैना
ᳪंसादयति ४९ अपांत्वायनेसादयामीति। यंवा अयमयनमस्याᳪंह्यापोयन्त्य।
स्यान्ताᳪंसादयतितन्नया अ एतेभ्यो रूपेभ्य आप आयंस्ता अस्मिन्नेतन्निदधात्यथोप
नाᳪंस्वेवास्मिन्नेतद्रूपाणिदधाति ५० अर्णवेत्वासदनेसादयामीति। प्राणोवा अ
र्णवः प्राणेनाᳪंसादयति ५१ समुद्रेत्वासदनेसादयामीति। मनोवैसमुद्रोमन
सोवैसमुद्राद्वाचाभ्रादेवास्त्रयींविद्यांनिरखनंस्तदेषश्लोकोभ्युक्तोयेसमुद्रान्नि।
रखनन्देवास्तीक्ष्णाभिरभ्रिभिः सुदेवो अद्यतद्विद्याद्यत्रनिर्वपणंदधुरितिमनः

ब्रा॰ समुद्रो वा अकीर्त्ताधिसत्वयीवियानिर्वंचणामेन देवश्रोको भुक्को मनसितनाऽऽसाऽऽसा-
च॰ दयति ५२ सरिरे त्वा सदने सादयामीति। वाग्वै सरिरं वाचिनाऽऽसादयति ५३ अ-
७१ पांत्वा क्षये सादयामीति। चतस्रो वा अपां क्षयस्तत्र दिक्षु वै देवाप: क्षियन्ति चत्त।
विनाऽऽसादयति ५४ अपांत्वा सधिषि सादयामीति। श्रोत्रं वा अपाऽऽसधि: श्रो-
त्रेणाऽऽसादयति तद्या अमूस्तेभ्यो रूपेभ्य आप आयंस्ता अस्मिन्नेतत्त्रिन्दधात्यथो पता-
मेवास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति ५५ अपांत्वा सदने सादयामीति। द्यौर्वा अपाऽऽसदनं दिवि। ७१
ह्याप: सन्ना दिविनाऽऽसादयति ५६ अपांत्वा सधस्थे सादयामीत्य। न्तरिक्षं वा।

71

अपाꣳसधस्थमन्तरिक्षेतेनाꣳसादयति ५७ अपांत्वायोनौसादयामीति।समुद्रो।
वाअपांयोनिःसमुद्रेणाꣳसादयति ५८ अपांत्वापुरीषेसादयामीति।सिकतावा
अपांपुरीषꣳसिकताभिरेनाꣳसादयति ५९ अपांत्वापाथसिसादयामीत्य।न्नंवाअ
पांपाथोन्नेनाꣳसादयतितद्याअस्यैतेभ्योरूपेभ्यआपआयंस्ताअस्मिन्नेतद्द।
धात्यथोएतान्येवास्मिन्नेतद्रूपाणिदधाति ६० गायत्रेणत्वाछन्दसासादयामित्रै
ष्टुभेनत्वाछन्दसासादयामिजागतेनत्वाछन्दसासादयाम्यानुष्टुभेनत्वाछन्दसासा।
दयामिपाङ्क्तेनत्वाछन्दसासादयामीतितद्याअस्यैतेभ्यश्छन्दोभ्यआपआयंस्ताअ।

ग्रा॰ स्मिन्नेतत्पतिरथान्यथोपनामेवास्मिन्नेतन्चत्वारःस्मिन्दधाति ६। नाचनाश्चङ्गुलयो।
च॰ स्ताः सर्वतउपदधाति सर्वतो हीमा अङ्गुलयोऽन्ततउपदधात्यन्ततो हीमा अङ्गुलयश्च।
७२ न्तर्द्धोपदधाति चतुर्द्धा हीमा अङ्गुलयः पञ्चपञ्चोपदधाति पञ्चपञ्च हीमा अङ्गुल।
यो नानोपदधाति नाना हीमा अङ्गुलयः सकृत्सकृत्सादयति समानन्तत्करोति।
तस्मात्समानसम्बन्धनाः ६२ ब्राह्मणम् २ चतुर्थप्रपाठकः समाप्तः कण्डिका
संख्या ९० सर्वकण्डिकासंख्या ३९८ ॥ शुभम् ॥ ॥ ॥ ७२